

วิวาทะ
ท่านพุทธทาสภิกขุ
กับ
ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช
ในเรื่อง “จิตว่าง”

องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนาฯ

បើក មនុស្ស ឬ បើក គុណ ?

បើក មនុស្ស បើក ត្រូវ ព្រោះ ក្រសួង
នៃ ជំនាញ មិន ខ្វះ ឡើយ គឺ ក៏ ក្រសួង ។

តែ ក្រសួង បើក ត្រូវ តែ បើក បើក គុណ
មិន មិន ត្រូវ ក៏ ក៏ ត្រូវ ត្រូវ គុណ ។

ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
ត្រូវ ត្រូវ ក្រសួង មនុស្ស
ព្រោះ ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
មនុស្ស ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង ។

ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
ព្រោះ ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
តែ ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង ។

ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង
ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង ។

ក្រសួង ក្រសួង ក្រសួង

หนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือเล่มหนึ่งในจำนวน ๔๕ เล่ม
ขององค์การฟื้นฟูพุทธศาสนาฯ ซึ่งอาจารย์ปุ่น จงประเสริฐ
เป็นผู้ดำเนินงาน ท่านตั้งใจได้สุดใจมาก ประกอบกับ
อาจารย์ปุ่นฯ ท่านวายเป็นอมฤต จึงทำให้หนังสือเล่มนี้
ขาดคราว

คุณเจียน กิจพิทักษ์ เห็นว่าผลงานของอาจารย์ปุ่นฯ
มีประโยชน์มาก จึงได้มอบทุนให้แก่คณะ ผชป. ๑๐๐,๐๐๐
บาท เพื่อให้พิมพ์ผลงานของอาจารย์ปุ่นฯ ออกเผยแพร่
อย่าให้ขาดคราวอีก ดังสำเนา จ.ม. แนบท้าย

ต่อมาคุณเจียนฯ ก็วายชนม์ไปอีก

คณะ ผชป. จึงดำเนินงานขององค์การฟื้นฟูพุทธ-
ศาสนาฯ ต่อตามเจตนารมณ์ของอาจารย์ปุ่นฯ และคุณเจียนฯ
ดังนั้น ท่านที่ได้รับการประโยชน์จากหนังสือขององค์-
การฯ ขอได้โปรดอนุโมทนาสาธุการแด่อาจารย์ปุ่นฯ และ
คุณเจียนฯ โดยทั่วกัน ซึ่งจะช่วยให้ชีวิตของท่านทั้งสอง
ไม่รู้จักตาย หรือมีชีวิตนิรันดร์

คณะ ผชป.

๕/๑-๒ ถนนรัชฎางค์ กทม. ๑๐๒๐๐ โทร. ๒๒๔-๒๐๑๒

วันวิสาขบูชา ๒๒ พฤษภาคม ๒๕๒๕

จดหมาย

เรียนท่านผู้อ่านที่เคารพ

ข้าพเจ้าคือ นายเจียน กิจพิทักษ์ อดีตปลัดอำเภอ
เสนาฯ จังหวัดอยุธยา อยู่บ้านเลขที่ ๔๓๑/๘ ตลาดบ้าน
แพน อ. เสนา อยุธยา ขอจดหมายเรียนมาให้ท่าน
ทราบว่า เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๕ ข้าพเจ้ามาใน
วันที่ระลึกวันมรณะ คุณปู่ จงประเสริฐ ที่วัดชลประ-
ทานฯ ปรากฏว่าในงานนี้ คุณวิโรจน์ ศิริอัฐ ได้พิมพ์
หนังสือธรรมะของคุณ ปู่ ในเรื่องว่า “หากคอมมิวนิสต์
เข้ามาพุทธศาสนาก็คงอยู่ได้” แจกเป็นธรรมทานแก่ผู้มาใน
งาน เพราะหนังสือเล่มนี้ถูกโจมตีขนาดหนักว่าเป็นคอม-
มิวนิสต์ ในคำนำตอนสุดท้ายของคุณ วิโรจน์ ศิริอัฐ ซึ่ง
เขียนในนามคณะ ผชป. ว่าในวันนี้ ผู้ที่จะให้ความร่วม-
มือคือ คุณพิปลัดเจียน กิจพิทักษ์ ได้มอบทุนให้แก่คณะ
ผชป. เป็นจำนวนเงินก้อนใหญ่ แต่ไม่ได้บอกว่าเป็น
จำนวนเท่าไร เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะข้าพเจ้าเคยปรารภ
ไว้กับคุณ วิโรจน์ว่า หนังสือธรรมะของ คุณปู่ จงประ-

(๒)

เสรีรัฐที่ขาดจำนวนลงเรื่อย ๆ นั้น ข้าพเจ้าจะพยายามช่วยเหลือคอยพิมพ์ให้มีครบถ้วนอยู่เสมอ สังเกตว่าคุณ วิโรจน์ ศิริอัฐ ดีใจมาก ครั้นวันนั้นวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๒๕ ข้าพเจ้า จึงตีตราฟ ออกมาจาก ธนาคารกรุงไทยเป็นเงิน ๑๐ หมื่น (๑๐๐,๐๐๐บาท) มามอบให้คุณ วิโรจน์ ศิริอัฐ เพื่อใช้เป็นทุนพิมพ์หนังสือธรรมะของคุณปุณ จงประเสริฐ ให้มีอยู่ครบถ้วนเช่นเดิม และต่อไปหนังสือ คุณปุณ จงประเสริฐ จะมีจำหน่ายที่ร้านธรรมบูชา ชนิดไม่ขาดตกบกพร่องจะส่งชื่อทางไปรษณีย์ก็ได้ หรือผู้ใดมีจิตศรัทธาบริจาคเงินพิมพ์หนังสือธรรมะเพื่อให้ธรรมะเป็นทาน ก็ขอให้ส่งตรงมายังคุณ วิโรจน์ ศิริอัฐก็ได้

ข้าพเจ้าพอใจธรรมภาชิตที่มีอยู่ในหนังสือธรรมะของคุณปุณ จงประเสริฐ ในข้อที่ว่า“เวลาตายทรัพย์สักนิกก็ติดตัวคุณไปไม่ได้” “เกิดมาเป็นคนควรบริจาคทาน” “การให้ธรรมะเป็นทานชนะการให้ทั้งปวง” ข้าพเจ้าขอต่อเติมว่า “การสะสมทรัพย์สมบัติเงินทองไว้จนตัวตาย มันผู้นั้นคือคนบ้า” ข้าพเจ้าคิดได้ดังนี้จึงบริจาคเงินจำนวนดังกล่าวเพื่อ

(๓)

เป็นประโยชน์แก่คนอื่นต่อไป และหากจะมีใครสักคนใดคนหนึ่งเกิดเข้าใจธรรมะตามหนังสือ คุณปู่ ที่ข้าพเจ้าออกขุนเผยแพร่ โดยนำธรรมะที่เข้าใจนั้นไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้ ข้าพเจ้าก็พอใจแล้ว

อนึ่ง ข้าพเจ้าใคร่เรียนถึงเหตุผลส่วนตัวอีกประการหนึ่งก็คือ การที่ข้าพเจ้าบริจาคทานพิมพ์หนังสือธรรมะครั้งนั้นก็เพราะข้าพเจ้ามีศรัทธาในตัวคุณปู่ จนประเสริฐเสียจริงๆ และศรัทธาในธรรมะที่คุณปู่ได้ออกเผยแพร่ ซึ่งล้วนแต่เป็นธรรมะอันเกิดจากท่านพุทธทาสทั้งสิ้น และแม้คุณปู่จะเขียนธรรมะขึ้นด้วยตนเองเป็นบางเล่ม คุณปู่ก็รับสารภาพออกมาด้วยใจจริง ว่าความรู้อะลวนั้นล้วนแต่ได้มาจากท่านพุทธทาสเช่นเดียวกัน คุณปู่จึงเป็นหนี้บุญคุณท่านพุทธทาสชนิดที่เรียกว่าใช้หนี้ไม่หมด ตัวข้าพเจ้าเองก็เช่นเดียวกัน ที่หายโง่มาได้เช่นทุกวันนี้ก็เพราะธรรมะของท่านพุทธทาส ดังนั้นการพิมพ์หนังสือธรรมะของท่านพุทธทาส จึงเรียกได้อย่างหนึ่งว่าเป็นการกตัญญูทดเวที่ดั่งที่ท่านบรรยายธรรมไว้เรื่องหนึ่งว่า “โลกรอดได้เพราะ

(๔)

ความกตัญญู” คุณปู่เป็นคนมีความกตัญญู เป็นคนมี
ปัญญา เป็นคนมีศรัทธา เป็นบุคคลมีความสามารถ เป็น
คนมีทรัพย์ คือสิ่งเหล่านี้มีพร้อมอยู่ในตัวคุณปู่ คุณปู่
จึงก่อตั้งองค์การฟื้นฟูพุทธศาสนามาถึง ๒๐ ปีทั้งนี้เพราะ
คุณปู่เข้าใจธรรมะและถึงธรรมะจริงๆ จึงกล้าได้กล้าเสีย
ขนาดยอมลงทุนถึง ๒๐ หมื่น คนอย่างนี้ในประเทศไทยมี
เพียงคนเดียว ดังนั้นเมื่อคนผู้นี้ตายลงและไม่มีใครที่จะทำ
ให้องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนานี้อยู่ได้ ข้าพเจ้าผู้มีศรัทธา
ในตัวคุณปู่และธรรมะของคุณปู่ จึงบริจาคเงินจำนวน
ดังกล่าว เพื่อให้องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนาได้ทำการเผย-
แพร่พุทธศาสนาตามเจตนารมณ์ของผู้ตายต่อไป

ขอได้รับความนับถือจากข้าพเจ้าด้วยใจจริง

ปลัดเจียน กิจพิทักษ์ ๔ ก.ค. ๒๕

หมายเหตุ หนังสือเล่มนี้พิมพ์ด้วยทุนที่ ซึ่งมูลนิธิ ผชป. รักษาไว้

—วิจารณ์ ศิริรัฐ ๒๒ เม.ย. ๒๕

ถึงท่านผู้อ่าน

ในประเทศเผด็จการ ไม่ว่าท่านจะเดินทางไปที่ไหน
ไม่ว่าจะเปิดฟังวิทยุหรือดูโทรทัศน์ใด ท่านจะได้เห็น
ป้าย หรือได้ยินคำพิพากษา และคำชักชวนให้ประชาชนเสีย
สละ โฆษณาเกี่ยวกับการพัฒนาสร้างชาติเสียจนน่าเบื่อที่
สุด และผลที่ได้รับก็คือประชาชนไม่เลื่อมใส ไม่ยอมทุ่ม
เทกำลังกายและกำลังใจเพื่อสร้างชาติของตน ที่เป็นเช่นนั้น
ก็เพราะว่าคำโฆษณาหรือคำชักชวนนั้นๆ ไม่ตรงกับความเป็น
ประจักษ์และการกระทำของผู้ที่สั่งให้โฆษณาเสียเลย ขอ
ยกตัวอย่างเช่นข้อความที่ว่า ประเทศชาติจะเจริญได้ถ้า
ประชาชนช่วยกันประหยัด แต่แล้วผู้ชักชวนก็ไม่เคยประ
หยัดแม้แต่ด้อย ใช้จ่ายเงินทองของประเทศชาติซึ่งได้มา
จากหยาดเหงื่อของราษฎร ไปในทางฟุ้งเฟ้อบำเรอความ
อย่างฟุ่มเฟือยที่สุด แทนที่จะคิดสร้างชาติกลับคิดแต่การ
สร้างความร่ำรวยอย่างมหาศาล และความปลอดภัยให้แก่ตัว
เองหรือพรรคพวกของตน ใช้เล่ห์กลที่เหนือกฎหมายเอา
เปรียบประชาชนของตนเองอย่างไม่ละอาย จนประชาชน

สุดท้ายจะนิ่งทนต่อไปได้ต้องกระทำรัฐประหารจับผู้นำ ล้าง
นักปกครองหรือนักการเมืองชั่วๆ เหล่านั้นให้หมดสิ้นไป
เหตุการณ์แบบนี้เกิดขึ้นๆ ทั่วไปในโลกแทบไม่เว้นแต่ละ
เดือน ตัวอย่างที่พวกเราจำกันได้ก็คือได้แก่ประเทศเวียดนาม
ได้ เพื่อนบ้านใกล้เคียงของเรานี้เอง

ประธานาธิบดีโงดินเดียม และญาติของเขา เป็นคนที่
เห็นแก่ตัวจัด ใช้ตำแหน่งหน้าที่ผูกขาดทำการค้า อาศัย
อำนาจวาสนาคัดโกงเงินของประเทศชาติและราษฎร สร้าง
ความเป็นมหาเศรษฐีอยู่ดีกินดีอย่างเทพบุตรเทพธิดา ทั้งๆ
ที่ชาวเวียดนามได้กำลังไม่มีอะไรจะกิน บ้านช่องก็ถูกทำ
ลาย ทรัพย์สินสมบัติก็สูญหายเกลี้ยงตัว และกำลังอุทิศชีวิต
ต่อต้านพวกคอมมิวนิสต์เวียดนาม เพื่อปกป้องรักษาประธานา
ธิบติและศรีสะเก้งโงดินนุ ผู้รุกรานล้างผลาญพุทธบริษัท
ฉะนั้น โชคชะตาที่พวกผู้นำและรัฐมนตรีบางคนของเวียดนาม
ได้ได้รับไปแล้วนั้น จึงเป็นผลกรรมที่ตัวเองทำกันขึ้น
เอง มรดกอันมหาศาลที่เขาเบียดบังมาจากท้องพระคลัง
ของชาติ หรือขูดรีดมาจากเลือดเนื้อของประชาชน เช่น

ด้วยการผูกขาดทำการค้าสาราณูปโภคที่จำเป็น ก็ถูกคณะ
รัฐบาลใหม่ที่มีความละเอียดและมีใจเป็นธรรม รีบเข้าเป็น
สมบัติของชาติต่อไป ความตายของผู้นำประเทศเวียดนาม-
ใต้ก็นำความดีใจมาสู่ประชาชน รัฐบาลใหม่ก็ได้รับความไว้วางใจ
และคงจะไม่มีใครกล้าโกงไปอีกนาน

ลัทธิคอมมิวนิสต์นั้น ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ต้องแทรกซึมมา
จากต่างประเทศเสมอไป ส่วนมากมันฟักตัวขึ้นมาได้ภายใน
ประเทศนั้นๆ เอง จากความเคียดแค้นของราษฎรที่
ยากจน ที่ไม่สามารถ ทนต่อความ อุดีธรรม ของคน ร่ำรวย
หรือของพวกผู้บริหารประเทศที่เห็นแก่ตัวจัด การปราบ
คอมมิวนิสต์ในเวียดนามใต้ไม่ได้ผลก็เพราะประชาชนไม่ร่วม
มือ เขาเห็นว่าผู้นำประเทศเผด็จการที่มุ่งกอบโกยข้าวของ
เงินทอง เข้าเป็นของตัวหรือญาติของตัว ด้วยความเห็น
แก่ตัวจัดนั้น ร้ายยิ่งกว่าผู้นำของคอมมิวนิสต์ เขาเห็นว่าการ
ปราบคอร์รัปชั่นนั้นสำคัญกว่าการปราบคอมมิวนิสต์ เพราะ
คอร์รัปชั่นเป็นการกระทำที่เห็นแก่ตัวจัดฝ่ายเดียว ไม่ใช่
เพื่อส่วนรวมเลย คนชั้นผู้นำคนชั้นปกครองก็ตาม ข้าราชการ-

การหรือคนที่ร่ำรวยซึ่งถือว่ามีการศึกษาดีมีอาชีพ ได้รับ
การอบรมมาดี ก็ตาม น่าจะเป็นพวกที่แสดง ความเสียสละ
ต่าง ๆ เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ประชาชน มิใช่เอาแต่ส่งคนอื่น
โดยตัวเองไม่กระทำ ข้าราชการผู้น้อยทุจริตเงินนิดหน่อย
ก็ถูกลงโทษเต็มอัตรา แต่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทุจริตเงิน
ก้อนใหญ่กลับไม่มีใครกล่าว ถ้าชนชั้นผู้นำไม่กอบโกยหา
ความร่ำรวยเอาเปรียบประชาชน ทั้งทางตรงและทางอ้อม
แล้ว คอมมิวนิสต์ก็จะไม่เข้ามา หรือกองกามชนในประเทศ
นั้น ๆ ได้เลย และไม่ต้องไปโทษใคร ๆ

ฉะนั้น ความเห็นแก่ตัว จึงน่าจะเป็นคำขวัญของรัฐ
หรือคติพจน์ประจำวัน เพราะความเห็นแก่ตัวจัดนั้น เป็น
รากเงาของการกระทำชั่วทั้งหลาย เป็นต้นเหตุของความ
ทุกข์ทั้งหลายไม่ว่าแก่ตัวเองหรือแก่คนอื่น พระพุทธเจ้า
สอนคนให้รู้จักให้ทาน ถือศีล ทำภาวนา หรือทำจิตใจให้
สูง ก็เพื่อทำลายความเห็นแก่ตัวของตนนั่นเอง ความมั่ง
หมายอันแท้จริงทั้งหมดทั้งสิ้นของพระพุทธศาสนา ก็คือ
การจำกัด หรือการกำจัดความเห็นแก่ตัว อันเป็นสันดาน

ของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้เท่านั้น พระพุทธเจ้ามิได้สอน
 ให้เพิ่มตัณหาและอุปาทาน อันเป็นการเห็นแก่ตัวจัด
 อย่างที่คนชอบสอน ๆ กันอยู่ในเวลานี้ เช่นว่าให้ทำบุญ
 ทำทานมาก ๆ ตายแล้วจะได้ไปสวรรค์ มีทหารทั้งสี่กองทัพ
 ของท้าวจตุมหาราช รักษาวิมานอันเป็นที่ซึ่งนางฟ้าอนุ-
 ภรรยา ๕๐๐ คน การสอนแบบนี้เป็นการเพิ่มความเห็นแก่
 ตัวและสอนให้คนเห็นแก่ตัว เพิ่มความอยากมีอยากเป็น
 เพิ่มความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งต่างๆ ตรงกันข้ามกับความประ-
 สงค์ของพระพุทธเจ้า ที่พยายามลดความอยากความยึดและ
 ความยุ่งของคน ชาวพุทธส่วนมากไม่ว่าในประเทศใด จึง
 ไม่ค่อยรู้จักศาสนาของตนว่าสอนอะไร และมุ่งหมายอะไร
 อาจเป็นด้วยเหตุนี้กระมัง กองการศึกษาผู้ใหญ่
 จึงได้มีกุศลเจตนาเชิญ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช และ
 นิมนต์ท่านพุทธทาสภิกขุให้มาอภิปรายปัญหาธรรมะในหัว-
 ข้อว่า “เราควรจะเข้าใจธรรมะกันอย่างไร” ดังมีสาระสำคัญ
 ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้แล้ว ถึงแม้ความเห็นของ
 ปราชญ์ทางโลก และปราชญ์ทางธรรมจะไม่ค่อยตรงกันนัก

ในบางตอน ก็มีใช้เพราะความเห็นแก่ตัวจัดที่จะเอาชนะกัน แต่เป็นความเห็นอย่างสุจริตใจของแต่ละฝ่าย ฝ่ายโลกีย์ และฝ่ายโลกุตตร์ จะต้องเห็นตรงกันข้าม แบบนี้เสมอไป ท่านพุทธทาสก็ไม่เคยเชียวชาญในฝ่ายของโลกีย์ ฉะนั้น เมื่อท่านได้ทราบสภาพตามความเป็นจริงของคนฝ่ายชาวโลกเสียบ้างเช่นนี้ ท่านก็คงจะหาทางคิดค้นคำอธิบายเรื่องสัญญาตาให้กระจ่างยิ่งขึ้นไปอีก ความเห็นที่แตกต่างกันระหว่างท่านพุทธทาส กับ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ อันเรียกได้ว่าเป็น “วิวาทะ” นี้ ย่อมเป็นคุณประโยชน์แก่ส่วนรวมโดยแท้ เป็นจุดเริ่มต้นที่จะทำให้คนสนใจในธรรมะอันสูงสุด ของพุทธศาสนา ซึ่งผมราวาสหรือแม้แต่พระภิกษุก็ไม่เคยเอาใจใส่ ไม่เคยเห็นใครสอนกันเลย นอกจากท่านพุทธทาสองค์เดียว การวิพากษ์วิจารณ์ไปตามสติปัญญา และระดับความรู้ทางพุทธศาสนา ของผู้ที่สนใจนั้น ย่อมเป็นการโฆษณาธรรมะที่ดี ท่านพุทธทาสก็เคยถูกนักบวชอวดดี โจมตีเรื่องสัญญาตา (ความว่าง) โดยทางวิทยุกระจายเสียงอยู่บ่อยๆ ท่านพุทธทาสไม่ใช่เป็นนักโต้เถียงหรือ

ไม่เคยเป็นนักโสมพะนิยาขยยามาก่อน จึงพูดไม่คล่องและ
 เกี่ยงใครไม่เก่ง แต่การที่ท่านนำเอาเรื่องสัญญาตา (ความ
 มีจิตว่างจากความเห็นแก่ตัว) อันเป็นแก่นหรือเป็นหัวใจ
 ของพระพุทธศาสนามาอธิบายมาสอน ก็เป็นการดำเนิน
 ตามรอยยุคลบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งพยายาม
 สอนเรื่องสัญญาตาแก่ประชาชนทุกหนทุกแห่งและทุกโอกาส
 ที่จะทำให้ ดังมีข้อความปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลาย
 ตอน เช่นในบาลีสันสกฤตตนิกายมีข้อความสรุปสั้น ๆ ได้ว่า
 พวกชาวบ้านที่ร่ำรวยกลุ่มหนึ่ง ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า
 แล้วกราบทูลให้ทรงทราบว่ พวกเขาเป็นผู้ครองบ้าน
 ครองเรือน อัดแคว่นวายุอยู่ด้วยบุตรภรรยา ลูบไล้กระแจะ
 จันทร์ของหอม ประกอบอาชีพการงานอยู่อย่างสามัญชน
 ทั่วไป เขาขอให้พระองค์แสดงข้อธรรมะที่จะเป็นประ-
 โยชน์แก่เขามากที่สุด พระพุทธเจ้าก็เทศน์สอนเรื่อง
 สัญญาตา (ความ ว่าง จาก ความ รู้ สึก ว่า มี ตัว ตน และมี
 อะไร ๆ เป็นของตน) ซึ่งเป็นตัวแท้ของพระพุทธศาสนาแก่
 คนเหล่านั้น เพราะเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่กุลแก่ชน

เหล่านั้นโดยตรง และทรงยืนยันให้เขาถือไว้เป็นหลัก
ประจำใจด้วยว่า เรื่อง “ความว่าง” เท่านั้นเป็นเรื่อง
ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงสอน ส่วนเรื่องอื่น ๆ นอก
ไปจากนั้น เป็นเรื่องของคนชั้นหลังๆ เขาสอน พวก
ชาวบ้านเหล่านั้นได้กราบทูลแย้งขึ้นว่า เรื่อง “ความว่าง”
เป็นเรื่องสูงเกินไปสำหรับเขา พวกเขาปฏิบัติไม่ได้ (บาง
คนก็คงบอกว่าเขาไม่เชื่อ) ขอให้พระองค์แสดงเรื่องที้ง่าย
ลงมาสักหน่อย พระองค์ ก็ทรงเทศน์ เรื่องการเตรียมตัวเป็น
พระโสดาบัน เพื่อให้เขาเหล่านั้นถึงกระแสของพระนิพ-
พาน กล่าวคือสอนให้เขาหมดความเห็นแก่ตัวจัด ให้เขา
เชื่อมั่นในพระพุทธ พระธรรม และพระอริยสงฆ์ ให้
เขาเลิกความเชื่อหรือการปฏิบัติที่มงายไร้เหตุผล และให้
เขามีศีลขนาดที่ตัวเองกตိเตยนตัวเองมิได้ พวกชาวบ้าน
เหล่านั้นก็พอใจ และกราบทูลว่า เขาจะยึดมั่นอยู่ในหลัก
ปฏิบัติเหล่านั้น ซึ่งความจริงก็เป็นบันไดที่จะนำเขาไปสู่
ความมี “จิตว่าง” หรือสัพพัญญุตญาณ ที่พวกเขาทั้งหลายไม่ยอม
เชื่อยอมรับนั่นเอง

นี่แสดงว่า เรื่อง “ความว่าง” เป็นความมุ่งหมายอันแท้จริงของพระพุทธศาสนา พระสมณโคตมก็ทรงยืนยันว่า เรื่อง “ความว่าง” เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ไม่ใช่เป็นของท่านองค์เดียว ท่านเทศน์เรื่อง “จิตว่าง” แก่บุคคลผู้ครองเรือน เพราะเห็นว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เขาจริง ๆ ท่านประสงค์จะให้พวกฆราวาสที่วุ่นอยู่ในทางโลก ๆ ได้รับเอาเรื่อง “ความว่าง” ไปใช้ให้เป็นประโยชน์ เพราะมันไม่มีเรื่องอะไรที่ดีไปกว่านี้อีกแล้ว ถ้าผู้ฟังคนใดปฏิบัติตามได้ก็จะคลายความเห็นแก่ตัวลงไปทุกที ๆ ถ้าสามารถทำจิตให้ว่างได้เป็นครั้งคราวหรือมากขึ้น ๆ ก็คือการบรรลุมรรคผลมากขึ้น ๆ ถ้ามี “จิตว่าง” ได้ตลอดกาล ก็เป็นพระนิพพานนั่นเอง

เมื่อเรื่อง “จิตว่าง” หรือ “ความว่าง” (สុญญตา) เป็นเรื่องสูงสุดของพุทธศาสนา เรื่องนี้จึงไม่ใช่เป็นเรื่องที่จะเข้าใจได้ง่าย ๆ สำหรับบุคคลทั่วไป พระพุทธเจ้าก็เคยตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ! คนที่มีปัญญาไม่โง่งเงาไม่เอนงะจะสามารถเข้าใจคำสอนที่ดีที่ถูก หรือรู้ว่าอะไรเป็นคำสอน

ที่ชั่วที่ผิดนั้นมีเป็นจำนวนน้อยเหลือเกิน ส่วนคนโง่เง่า
งะแงแง ไม่สามารถที่จะเข้าใจคำสอนที่ดีที่ถูก หรือไม่รู้ว่
อะไรเป็นคำสอนที่ชั่วที่ผิดนั้น มีเป็นจำนวนมากมายเหลือ
เกิน ภิภษทั้งหลาย! คนที่มีสติปัญญาอย่างประเสริฐนั้น มี
เป็นส่วนน้อย แต่คนที่ตกอยู่ในห้วงอวิชชาความมืดบอด
ความหลงใหลมกมายไร้เหตุผลนั้นมีมากนัก”

เพราะฉะนั้น เราจะหวังให้ผู้ที่ฟังคำบรรยาย ใน
เรื่อง “ความว่าง” แล้วเข้าใจเรื่องนี้อย่างแจ่มแจ้งในทันที
นั้น จึงเป็นไปได้ อย่าว่าแต่พวกฆราวาสครองเรือน
เลย แม้พวกภิกษุก็เช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าเคยทรง
พยากรณ์เรื่องอย่างนี้ไว้ล่วงหน้าแล้วว่า “ภิภษทั้งหลาย! ใน
กาลที่ยาวต่อไปภายหน้า ตัวสูตรส่วนที่ลึกซึ่งเหล่าใด ที่
เป็นคำสอนของตถาคตโดยเฉพาะ มีข้อความลึก มีความ
หมายซึ่ง เป็นชั้น โลกุตตระ โดยเฉพาะ อย่างยิ่งเช่น
เรื่อง สุนฺญตา (ความว่าง ความมีจิตว่าง) เมื่อมีผู้
นำสูตรประเภทนี้มาสอน เธอจะไม่ฟังด้วยดีจักไม่เงีย
หูฟัง จักไม่ตั้งใจเพื่อให้เกิดความเข้าใจ อย่างแจ่มแจ้ง

และจักไม่คิดว่ามันเป็นเรื่องที่ตนควรศึกษาเล่าเรียน ส่วน
 สูตรอื่น ๆ ที่นักกว่แต่งขึ้นใหม่ เป็นคำร้อยกรองประเภท
 กาพย์กลอนมีอักษรสละสลวย มีพยัญชนะอันวิจิตร เป็น
 เรื่องนอกแนวคำสอนของตถาคต เป็นเพียงคำกล่าว
 ของสาวก เมื่อมีผู้นำสูตรเหล่านั้นมากล่าว พวกเธอจะ
 ฟังกันด้วยดี จะเงี่ยหูฟัง จะตั้งใจเพื่อให้เกิดความเข้าใจ
 อย่างแจ่มแจ้ง และจะคิดว่ามันเป็นเรื่องที่ตนควรจะศึกษา
 เล่าเรียน ภิกษุทั้งหลาย! ความอันตรายของตัวสูตรส่วน
 ที่ลึกซึ้ง ที่เป็นคำกล่าวของตถาคต ที่เป็นข้อความลึก มี
 ความหมายซึ่ง เป็นชั้นโลกุตตระ โดยเฉพาะเช่นเรื่อง
 สุนฺญตา (ความว่างหรือจิตว่าง) ก็จักมีขึ้นด้วยอาการอย่างนี้”

ตามปกติวิสัยของคนเรา ก็ย่อมจะมี “จิตว่าง” อยู่
 บ้างเป็นครั้งเป็นคราวตามธรรมชาติ มิฉะนั้นแล้วก็ต้อง
 เป็นบ้าหรือกลุ้มใจตาย การที่คนลงทุนไปเที่ยวตากอากาศ
 พักผ่อนหย่อนใจ ก็เป็นการซื้อความว่างใจความเบาใจหรือ
 ความสบายใจ เพราะในเวลาที่ไม่พักผ่อนหย่อนใจเช่นนั้น
 เขาย่อมไม่นึกคิดเรื่องอะไร ๆ ที่เป็นการเห็นแก่ตัวจัด เขา

ล้มความห่วงใยในภาระหน้าที่กิจการงาน ในทรัพย์สิน ใน
 ความเป็นใหญ่เป็นโต หรือในความเป็นคนยากคนจน ฯลฯ
 ถึงเขาจะคิดถึงเรื่องสนุกสนานร้องเพลง ทำอะไรหรือเล่น
 อะไรเพลินๆ ก็เรียกว่าเขายังมี “จิตว่าง” อยู่ เพราะเวลา
 นั้นเขามีได้ครุ่นคิดถึงเรื่องให้เห็นแก่ตัวจัด กิเลสต่างๆ สงบ
 ลงไปมากกว่าธรรมดา สุดแต่ใจของเขาจะว่างได้มากน้อย
 เพียงใด ถ้าใจของใครว่างได้ ๑๐๐ % และไม่กลับวุ่นขึ้นมา
 อีกเลย คนนั้นก็กลายเป็นพระอรหันต์ไป พระพุทธเจ้า
 นำเรื่อง “ความว่าง” มาสอนพวกชาวบ้านที่วุ่นๆ ท่านก็มี
 ได้หวังที่จะให้เขามีจิตว่าง ๑๐๐ % เพราะชาวบ้านน้อยคน
 นึกจะทำได้แต่เพราะว่า “ความว่าง” เป็นสิ่งที่ตรงกันข้าม
 กับ “ความวุ่น” “จิตว่าง” จึงเป็นโอสถขนานเดียวที่
 จะรักษาโรค “จิตวุ่น” ได้เป็นอย่างดี พระองค์เป็น
 แพทย์ที่เชี่ยวชาญ ที่ทรงแนะนำยาขนานเอกให้ แต่ถ้า
 ใครไม่เชื่อ หรือไม่ยอมกินยาขนานนี้ของพระองค์ เขา
 ก็จะต้องเป็นโรคจิตว่าวุ่น หรือเป็นบ้าเป็นหลังถ้อยถ้อยตน
 ไปจนตาย

ส่วนใครที่ทำได้ให้ว่างจาก ความเห็นแก่ตัวจัด ได้เท่า
 นั้น ผู้นั้นก็จะกลายเป็นสาธุชนหรือกัลยาณชนที่ดีที่สุดคน
 หนึ่ง นอกจากตัวเองจะมีความสุขสงบแล้ว ยังทำให้ผู้อื่น
 เป็นสุขไปด้วย ไม่ว่าในประเทศใดถ้าบุคคลชั้นผู้นำนำปก-
 ครอง ผู้บริหารบ้านเมือง ข้าราชการ ฯลฯ เป็นคนที่ไม่
 เห็นแก่ตัวจัดแล้ว ประเทศนั้นก็จะมีความสุขโดยไม่
 ต้องใช้กฎอัยการศึก หรือต้องมีการเตรียมกำลังทหาร กำ-
 ลังตำรวจให้พร้อมอยู่บ่อยๆ ความไม่สงบนานาประการ
 นั้น มันมีสาเหตุมาจากความเห็นแก่ตัวจัด ความอยุติธรรม
 การเอารัดเอาเปรียบ ความทุจริตซึ่งรวมเรียกก่ายๆว่า ความ
 ชั่วของชนชั้นปกครอง หรือนักการเมืองที่ไม่มีศีลธรรมเท่า
 นั้น ขจัดบุคคลอย่างนี้เสียได้เมื่อใด บ้านเมืองก็จะสงบ
 ราษฎรก็จะอยู่เย็นเป็นสุข

ฉะนั้น การที่กองการศึกษาผู้ใหญ่ได้จัดให้มีการ
 อภิปรายธรรมะในหัวข้อว่า “เราควรจะเข้าใจธรรมะกัน
 อย่างไร” และท่านพุทธทาสได้นำเอาเรื่องสัญญาตา หรือ
 ความว่างจากการรู้สึกเห็นแก่ตัว มาบรรยายร่วมกับ ม.ร.ว

คึกฤทธิ์ ปราโมชนั้น จึงนับว่าชอบด้วยกาลและเทศะ
แล้วทุกประการ บุคคลชั้นผู้นำทั้งทางโลกและทางธรรม
ควรจะรับฟังเอาไว้บ้าง เพื่อแก้ไขสิ่งที่ไม่ดีหรือนำธรรมะ
เรื่องสัญญาทานี้ไปใช้บริหารกิจการงาน ความเห็นแก่ตัวจัด
อันเป็นเรื่องน่าละอายอย่างยิ่ง จะได้ค่อยๆ หายไปประชา-
ชนจะได้รักใคร่ หรือทำการกราบไหว้ด้วยความจริงใจ ทั้ง
ความหายนะต่าง ๆ ก็จะไม่มาตกถึงตัว

เพื่อโฆษณาคำสั่งสอนที่สูงส่งของพระพุทธเจ้า องค์
การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาฯ จึงจัดพิมพ์คำอภิปรายของปราชญ์
ทางโลกและปราชญ์ทางธรรมสองท่านนี้ ให้ผู้ที่มิได้ฟัง
การอภิปรายได้ทราบข้อเท็จจริง และได้รับสารคดีธรรม
แต่โดยที่สังเกตเห็นว่า คนส่วนมากไม่มีเวลา หรือไม่อยาก
สละเวลาอ่านหนังสือประเภทนี้ องค์การฯ จึงจำต้องตัด
ทอนข้อความที่ไม่จำเป็นออกไปเสียบ้าง เพื่อให้กำลังใจแก่
ผู้ที่ไม่ประสงค์จะอ่านหนังสือเล่มใหญ่ๆ และไม่ยากง่าย
คำหนังสือแพง

ในที่สุดนี้ องค์การ ฯ ขอแสดงความขอบพระคุณ
และขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของกองการศึกษาผู้ใหญ่ ที่
ได้จัดให้มีการแสดงโลกุตตรธรรมครั้งนี้ ด้วยความยาก-
ลำบากและต้องเสียสละนานาประการ

ปุ่น จงประเสริฐ

องค์การฟื้นฟูพุทธศาสนา ฯ

๑ เมษายน ๒๕๐๓

พุทธทาส-ท่านที่สนใจในธรรมทั้งหลาย ซึ่งมีท่าน
รัฐมนตรีเป็นประธาน !

อาตมาได้รับคำขอร้องให้มาบรรยายธรรมะ ในรูป
ของธรรมสากัจฉา คือจะมีการซักไซ้ในทุกแง่ทุกมุมเท่าที่
จะทำได้เพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้งนั่นเอง ไม่ใช่เป็นเรื่องได้
การที่มักจะเข้าใจกันโดยมาก ฉะนั้นขอให้ตั้งใจฟังให้มาก
ขึ้นเป็นพิเศษ เรื่องที่จะอภิปรายนี้ ทางเจ้าหน้าที่กำหนด
ให้หัวข้อว่า “ท่านเข้าใจธรรมะอย่างไร” แต่คำว่า “ท่าน”
นี้ เราไม่ทราบว่าจะหมายถึงใครแน่ ถ้าหมายถึงท่านทั้งหลาย
ที่เป็นผู้ฟัง อาตมาและอาจารย์คึกฤทธิ์ก็คงไม่สามารถ
จะกล่าวอะไรได้ เพราะเป็นเรื่องของท่านผู้ฟัง ถ้าหมาย
ถึงฝ่ายผู้บรรยาย อาตมากับอาจารย์คึกฤทธิ์ก็จะแสดงความ
คิดเห็นส่วนตัว อาตมามีความคิดเห็นอย่างไรก็จะบรรยาย
ออกมา อาจารย์คึกฤทธิ์ก็จะซักไซ้ในข้อที่ควร คือทำ
ความกระจ่างยิ่งๆ ขึ้นไป แต่อยากจะให้เรื่องหมายถึงพวก
เราทั้งหมดว่าเข้าใจธรรมะอย่างไร คือเป็นหัวข้อใหม่ว่า
“เราควรจะเข้าใจธรรมะอย่างไร”

ข้อแรก อยากจะกล่าวว่า เมื่ออาตมาไปแสดงธรรมะที่ไหน อาตมามักจะถูกหาว่าโฆษณาชวนเชื่อ ให้แก่พระธรรมหรือแก่พระศาสนามากเกินไป อย่างกับว่าจะโฆษณาขายสินค้าเกี่ยวกับเรื่องนี้ ก็ขอให้ทราบไว้ก่อนว่าพระธรรมนั้นวิเศษอย่างยิ่งจนไม่ต้องใช้การโฆษณาชวนเชื่อ แต่พวกเราต่างหากที่มีจิตเสื่อมทรามลงทุกที จนต้องใช้การโฆษณาชวนเชื่อมากขึ้น แม้แต่เรื่องที่เป็นการบุญการกุศลก็ยังคงต้องใช้โฆษณาชวนเชื่อ และใช้มากขึ้น เช่นกิจการลูกเสือ กิจการสภาภาษาหรืออะไรทำนองนี้ ก็ยังต้องมีการโฆษณาชวนเชื่อด้วยเล่ห์กลอุบายมากขึ้นทุกที นี่แสดงว่าพวกเรา มีจิตใจไกลออกไป จากการเหมาะสมที่จะเข้าใจธรรมะ ส่วนสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมะ หรือแม้เรื่องที่กระเดียดไปทางลามกอนาจาร เป็นอบายมุข ก็มีการโฆษณาชวนเชื่อกันรุนแรงยิ่งขึ้น นี่เป็นการกลบเกลื่อน และดึงความสนใจในธรรมะให้หันเหไปหมด และก็ถึงเวลาแล้วที่เราจะต้องมีการโฆษณาชวนเชื่อให้แก่ธรรมะเสียบ้าง เพื่อจะต่อสู้หรือตั้งกันไว้ให้เหมาะสม ฉะนั้น จะถือว่าเป็นการโฆษณาชวน-

เชื่อ ให้แก่พระศาสนา อาตมาก็ยอม โลกเรากำลังเลวร้ายยิ่ง
 ขึ้น การโฆษณาชวนเชื่อก็แสดงความเห็นแก่ตัวมากขึ้น ดุ
 คล้ายๆ กับว่าบรรยากาศในโลกนี้ เต็มไปด้วยการโฆษณา
 ชวนเชื่อ ที่ใช้โวหารมั่ววาท ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม ซึ่ง
 เอาประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก มองดูแล้วเป็นบรรยากาศ
 แห่งการเบียดเบียนกันด้วยวาจาและเจตนา ซึ่งเป็นการเบียด
 เบียนที่ลึกกลับ เบียดเบียนทางจิตใจ การเบียดเบียนนี้ไม่
 ใช้หน้าที่ของคนเรา ธรรมะคือหน้าที่บริสุทธิ์ที่มนุษย์ควร
 จะทำ แต่การเบียดเบียนนี้ไม่ใช่หน้าที่แน่ มันผิดหน้าที่
 มันไม่มีธรรมะ หรือว่ามีธรรมะก็เป็นธรรมะฝ่ายตรงกัน
 ข้าม คือเป็นธรรมะของโจร ธรรมะของพาลชน การเบียด
 เบียนไม่ใช่ธรรมะที่เราประสงค์ ฉะนั้น เราจึงว่าคนกำลัง
 ไร้ธรรมะ เรามีคุณธรรมของความเป็นมนุษย์เสื่อมลง
 อาตมาอยากจะสรุปสั้นๆ ว่า คนเรามีคุณภาพทางจิตใจที่จะ
 เข้าใจธรรมะเสื่อมลง แม้ทางฝ่ายวัตถุจะเจริญมากขึ้น วิชา
 ความรู้ทางคณคณนั้นก้าวหน้า แต่คุณธรรมที่จะทำอะไรให้
 ตรงตามหน้าที่ ให้คงเส้นคงวานั้นมันเสื่อมลง จนไม่เหมาะ

ที่จะเข้าใจธรรมะยิ่งขึ้นทุกที ปัญหามันจึงหนักว่า ทำ
 อย่างไรจึงจะทำให้คนเข้าใจธรรมะได้ดี เด็ก ๆ อนุชนรุ่น
 นี้หรือต่อไป จะเข้าใจธรรมะยิ่งขึ้นทุกทีหรือไม่ การศึกษา
 เล่าเรียนของเขาเหมาะที่จะทำให้เขาเข้าใจธรรมะได้หรือไม่
 นี่เป็นข้อหนึ่ง ที่อาตมาอยาก จะขอฝากไว้ให้เราเตือนเด็ก ๆ
 ของเรา

ในโลกนี้ใช้กระดาษพิมพ์หนังสือวันหนึ่ง ต่หลายหมื่น
 ตันแปลว่าหนังสือมีอิทธิพลมาก แต่สิ่งที่พิมพ์ออกมานั้น
 เป็นเรื่องทางธรรมะสักก็เปอร์เซ็นต์ ส่วนมากเป็นไปใน
 ทางชั่วให้ลุ่มหลงวัตถุ หมายความว่าส่วนที่ยั่วไม่ให้สนใจ
 ธรรมะนั้นมีมากเหลือเกิน จนกระทั่งสิ่งเหล่านั้นหม่อ
 บรพยาบาทหรือจิตใจของมนุษย์ทั้งโลก แล้วจะเข้าใจธรรมะ
 ได้อย่างไร ยิ่งไปกว่านั้น อาตมาอยากจะทำว่าการเรียน
 ธรรมะ หรือการเรียนบาลีตามวัดวาอารามของเรา ผ่าน
 ไปได้โดยไม่ต้องสนใจธรรมะเลยก็ได้ โดยไม่ต้องเข้าใจ
 ธรรมะเลยก็ได้ ขอนี้ขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์ ช่วยอภิปราย
 อย่างละเอียดสักหน่อย คณะสงฆ์เรายังอยู่ในสภาพที่น่า

วิตก คือว่ากิจการของคณะสงฆ์ก้าวหน้าไปแต่ในทางที่จะ
 ทำให้เรื่องราวเพิ่มมากขึ้น มุ่งหมายเอาประโยชน์อย่างอื่น
 นอกจากการเข้าใจธรรมะเสียแล้ว คือมีความรู้ไปประกอบ
 อาชีพได้โดยไม่ต้องสนใจธรรมะ โดยไม่ต้องเข้าใจธรรมะ
 อย่างถูกต้องละเอียดละออก็ได้ เรื่องมันเป็นอย่างนี้ สรุป
 ได้ว่าพวกเราทั้งหลายกำลังเข้าใจธรรมะในลักษณะที่น่าขึ้น
 ใจ หรือน่าวิตก น่าเป็นห่วง ขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์ช่วย
 อภิปรายในส่วนนี้เพื่อความเข้าใจอันดีกันเสียก่อน.

คึกฤทธิ์ - กระผมเห็นด้วยตามที่ท่านได้บรรยาย
 มา รู้สึกว่าทุกวันนี้คนเราไม่เข้าใจธรรมะ หรือเข้าใจใน
 สิ่งที่มีความจริงไม่ใช่ธรรมะ สำหรับการโฆษณาชวนเชื่อ
 ในทางโลก คนทำมาหากินก็ต้องโฆษณาขายสินค้าต่าง ๆ
 อย่างนี้เป็นเรื่องธรรมดากระผมไม่ติดใจ ได้แต่กล่าวว่ามา
 ว่าวัดของเราทุกวันนี้ มีการโฆษณาอยู่มาก การเรียนบาลี
 เรียนธรรมะในวัด ไม่จำเป็นที่จะต้องเกี่ยวกับธรรมะเลย
 ก็ได้ นี่กระผมก็เห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง กระผมไม่อยากจะ
 ได้แต่ต้องกล่าว กระผมพูดเองดีกว่า เพราะได้ทำยังสี

เดียวกันอยู่ พุดไปก็จะไม่ดี ที่ได้ทำถูกหาความว่าพุด
 โฆษณาชวนเชื่อให้คนเห็นธรรมะ หรือโฆษณาชวนเชื่อ
 ให้แก่พระธรรมมากเกินไปนั้น ก็เห็นจะเป็นเพียงคนหนึ่ง
 หรือสองคนพุด มนยังไม่เป็นความจริง ถ้าหากได้ทำโฆษ-
 ณาจริงก็จะมีคนได้ยินและมีคนเชื่อถือไปตามคำโฆษณาั้น
 แต่ผลปรากฏว่าคนก็ยังไม่ว้ใจธรรมะ เพราะฉะนั้น ถ้า
 โฆษณาจริงก็ยิ่งโฆษณาไม่เก่ง สู้คนอื่นเขาไม่ได้ เพราะ
 ว่าคนส่วนมากก็ยังไม่ว้ธรรมะ แต่ที่เขาโฆษณาธรรมะกัน
 อยู่ทุกวันนี้ผมรู้สึกว่าเป็นลักษณะของการค้าอยู่มาก คือ
 ผู้โฆษณาธรรมะนั้น ก่อนโฆษณาย่อมดูลักษณะตลาด
 ก่อนว่าจะต้องการอะไร แล้วก็เอาสิ่งนั้นมาโฆษณาต่อ
 ขายให้คนที่อยู่ในวัดทุกวันนี้ เมื่อรู้ว่าตลาดต่างๆ ไปเขา
 ต้องการค้นหาอุปาทาน ก็นำเอาสิ่งที่อ้างว่าเป็นธรรมะ
 แต่ความจริงเต็มไปด้วยตัณหาอุปาทาน เอมาสเสนอ
 ให้ เอมายืนยันให้ เป็นต้นว่าเทศนาสั่งสอนในเรื่อง
 อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เทศนาทั้งทางวิทย์และทาง
 ฝันในเรื่องสวรรค์ เรื่องเทวดาเกยวพาราศรีกัน เป็น

เรื่องสนุกสนานกรีกกรันฟังกันทั่วประเทศ ตลอดจน
 กระทั่งพูดไปถึงเรื่องที่จะเป็นจริงไปไม่ได้ เรื่องที่แม้
 แต่เด็ก ๆ ก็อาจจะเลียงได้ กระผมรู้สึกว่าการโฆษณา
 ธรรมะทุกวันนี้ ที่ทำกันอยู่นั้นยังไม่รอบคอบนัก
 มันอาจทำให้ประชาชนทั่วไป หมดความสนใจ หมด
 ความเลื่อมใสในธรรมะ แล้วเมื่อคนเห็นว่าธรรมะผิด
 คือธรรมะที่ได้ยินจากวัด จากวิทยุกระจายเสียง จาก
 หน้าหนังสือพิมพ์นั้น ไม่เป็นเรื่องที่น่าสนใจก็จะเป็น
 แต่เรื่องที่เป็นไปไม่ได้ หรือสงสัยได้ เป็นเรื่องที่แย้ง
 ได้อย่างนั้นแล้ว คนทั่วไปที่ไม่ได้ศึกษาธรรมะ ก็ย่อม
 จะหมดความสนใจ เห็นว่าธรรมะนั้นเองเป็นสิ่งที่ไร
 ประโยชน์เป็นสิ่งที่ไม่มีสาระ สู้ชีวิตธรรมดาอย่างทาง
 โลก ๆ สู้การทำมาหากินตามปกติไม่ได้ ยกตัวอย่าง
 เป็นต้นว่า ถ้าวัดใดวัดหนึ่งจะโฆษณาพระเครื่องลง
 หรือรูปหลวงพ่อด่าง ๆ ว่าใครได้ไปบูชาแล้วจะเกิด
 หนุนหนุนเขา ทำให้เกิดทรัพย์สินสมบัติมาก อย่างนี้คน
 เชื่อได้มาก เป็นความเลื่อมใสศรัทธาที่ไม่คำนึงถึง

เหตุผล แต่มักมีคนอีกมากมายทีเดียว เห็นว่าถ้าอยาก
 ได้เงินได้ทอง หรือทำให้สมบัติเจริญแล้ว น่าจะมีทาง
 อื่นที่ดีกว่านั้น น่าจะเป็นการทำงานด้วยความซื่อสัตย์
 สุจริต ด้วยความเพียร หรือคนอื่นพวกหนึ่งก็เห็นว่า
 ถ้าอยากจะได้สรวงศ์มากมาย ก็คิดโกงเอาดีกว่า ไม่
 จำเป็นจะต้องไปบูชาพระพุทธรูป หรือพระสงฆ์ แต่
 ว่าทุกวันนี้ทางวัดหนักไปในทางโฆษณา เช่นนี้ทำให้เกิด
 ผลขึ้นที่ไม่น่าปรารถนา กระผมก็เคยนึกอยู่เสมอ
 เหมือนกันว่า ทางวัดใช้วิธีการของโลกมากไป คน
 อยากฟังอะไรก็มักจะส่งเสริมในสิ่งที่เขาอยากฟัง อย่าง
 คนที่มัวแต่หาอยู่ ก็สอนในทางที่จะให้เขามัวแต่หา
 ขน คนที่มัวอุปาทานอยู่ แทนที่จะสอนไปในทางปราบ
 อุปาทาน กลับไปสอนให้มัวอุปาทานเพิ่มขึ้น หรือบางที
 ก็มีการทรงเจ้าเข้าผี หรืออะไรต่างๆ ไปเลยทีเดียว
 ซึ่งมันก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานทั้งนั้น แล้วก็เรียก
 ให้คนเข้ามาเลื่อมใสได้มาก กระผมไม่เข้าใจว่าที่ท่าน
 ทำไปอย่างนั้น ทำเพื่ออะไร แต่เมื่อสืบสวนไป

ก็ได้รับความที่ท่านทำไปเพื่อหาเงิน อ้างว่าหาเงินเข้าวัด ทำให้เกิดต่อไปว่าวัดนั้นมีประโยชน์สำหรับอะไร ก็ถือว่าวัดเป็นสถานที่ตั้งของธรรมะ สำหรับเผยแผ่ธรรมะในทางที่ถูกแล้ว มันจะขัดกันในการที่จะใช้วิธีซึ่งไม่ใช่ธรรมะ ก็เราไปล่อให้คนเขาติดเพื่อจะเอาสตางค์เขา แทนที่จะเป็นสถานที่แห่งความหลุดพ้น วัดทุกวันนี้ก็เป็นสถานที่ของความติดความหลงนั่นเอง ไม่ใช่ที่ตั้งแห่งวิมุตติ กระผมพูดอย่างนี้จะหาว่ารุนแรงไปก็สุดแล้วแต่ เท่าที่สังเกตดูทุกวันนี้ ก็รู้สึกมันเป็นอย่างนั้น มีการโฆษณาแข่งแย่งแข่งดีกันเหมือนสินค้า ทุกวันนี้ส่งเสริมการเรียนวิปัสสนากันมาก เข้าสำนักวิปัสสนาต่าง ๆ กันแล้วออกมานินทากัน วิปัสสนาโน้นไม่ดีสู่วิปัสสนานี้ไม่ได้ สำนักนี้ดีกว่าสำนักโน้น นินทากันไป ถึงเรื่องส่วนตัวบุคคล ครูบาอาจารย์ กระผมเองไม่อยู่สำนักวิปัสสนาไหนจึงรู้อาก เพราะได้รับคำนิทาทุกสำนักใคร ๆ ก็มาหาผม แล้วก็นินทาให้ฟังหมดว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ มีรายละเอียด

ซึ่งผมไม่อยากจะพูด เือนังวิบัติสนาเพ้อออกเทว
 นินทา กันแล้วอย่างนี้ ผมก็เห็นว่าวิบัติสนานั้นจะ
 เป็นทางส่งเสริมธรรมะ หรือทำให้คนเข้าใจธรรมะ
 ได้อย่างไร ปัญหาทุกวันนี้เป็นอย่างนี้ ขอได้ทำได้
 โปรดบรรยายต่อไปดีกว่า ถ้ากระผมพูดต่อไปเดี๋ยวก
 พูดเสียคนเดียวเท่านั้นเอง

พุทธทาส - ขอต้อไป ที่อาตมาอยากจะให้สนใจ
 ก็คือเรื่องอุปสรรคของการเข้าใจธรรมะ เดียวนี้ที่เราพูดกัน
 ว่าสนใจธรรมะหรืออยากศึกษาธรรมะนั้น เราสนใจกันแต่
 ในแง่ของหลักทฤษฎี แล้วก็ดันดันไปจนเลยขอบเขตที่
 จำเป็น ทั้งนี้ เพราะว่า ศึกษากันในส่วนทฤษฎีนั้นมันสนุก
 มีเรื่องที่จะถกเถียงกันได้มาก แล้วก็มีทางที่จะได้เกียรติ
 ได้ชื่อเสียงว่าเก่งอย่างนั้นเก่งอย่างนี้ มากกว่าที่จะนั่ง
 พิจารณาธรรมะแท้จริงโดยตรง มันจึงดึงไปโดยไม่รู้สึกตัว
 ให้ไปหลงติดศึกษาในฝ่ายทฤษฎีไม่เกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติ
 ยกตัวอย่างเช่นอภิธรรม อภิธรรมนี้เป็นเรื่องหลักทฤษฎี
 ล้วน ๆ ไม่แสดงวิธีปฏิบัติ ถ้าจะเปรียบเทียบกับเหมือนกับ

เราค้นคว้าสูตรหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ จนสร้างมนุษย์ขึ้นมา
 ได้ใหม่เสียเองดี หรือว่าเราจะศึกษาแต่เฉพาะวิธีปฏิบัติ
 สำหรับมนุษย์ที่เกิดอยู่แล้วนี้ให้พ้นทุกข์ดี ลองเปรียบเทียบ
 กันดูเถิด ว่าอย่างไรหนิมันน่าสนุกชวนให้เกิดความสนใจ
 มากกว่ากัน คนย่อมคิดว่าการคิดสร้างมนุษย์ขึ้นมาใหม่นั้น
 น่าสนุกกว่าน่าอัศจรรย์กว่า ส่วนวิธีจะปฏิบัติให้มนุษย์ที่
 เกิดแล้วตาตำ ๆ นี้เอาชนะความทุกข์ให้ได้ั้น ดูเป็นเรื่อง
 ธรรมดาไป แต่แล้วอันไหนมันควรจะทำก่อนกัน อันไหน
 จะเป็นทีพึ่งแก่เราได้มากกว่ากัน ตามข้อเท็จจริงเราจะเห็น
 ได้ว่า ในส่วนวินัยเราก็หลงเคร่งกันมาก ในส่วนพระสูตร
 เราก็พยายามหลงสวดท่องบ่น ในส่วนอภิธรรมเราก็หลง
 ถกเถียงกัน มันเป็นไปมากจนลืมดูธรรมะที่เนื้อที่ตัว ลืม
 ทำเนื้อทำตัวให้เป็นธรรมะ นี่เป็นอุปสรรคที่จะทำให้
 ไม่เข้าใจธรรมะอย่างถูกต้อง ในที่สุดกลายเป็นเพียงทำ
 อย่างตาม ๆ กันไปหมด จนกล่าวว่าเราถือศาสนาเหมือนกันเหมือน
 อย่างลูกปู คือมันเดินอย่างแม่ปู จึงไม่ประสงค์จะเข้าใจ
 ธรรมะกันอย่างสมบูรณ์ เราถือศาสนากันในลักษณะที่ทำ

การคำอย่างอาจารย์คึกฤทธิ์ว่า ศีลธรรมจะเป็นไปในลักษณะอย่างนั้นไม่ได้ แต่ถ้าถือศาสนาตามธรรมเนียมก็จะเป็นไปอย่างนั้นได้ เป็นอย่างลูกปู่ได้ ถือเป็นอย่างการคำชนิดหนึ่งได้ สรุปความว่าเดี๋ยวนี้เราสนใจธรรมกันแต่ในแง่ของทฤษฎี แล้วดันดันออกไปเลยขอบเขตความจำเป็น จนกระทั่งพระวินัยพระสูตรพระอภิธรรมกลายเป็นเครื่องมือสำหรับทำความเข้าใจชั่วเวลาให้แก่เราในการที่จะให้เข้าใจธรรมะอย่างถูกต้องสมบูรณ์ ข้อเท็จจริงข้อนี้ อาจารย์คึกฤทธิ์มีความเห็นอย่างไร อาตมาขอร้องให้อภิปรายอีกครั้งหนึ่ง

คึกฤทธิ์ - กระผมก็เห็นอย่างได้เท่าว่า ถ้าได้ทำพูดอย่างนี้กระผมก็เห็นด้วยทุกที กระผมเห็นว่าเหตุของปัญหาต่าง ๆ นั้นมันมาจากการขาดความเข้าใจในวัตถุประสงค์ ว่าเราศึกษาธรรมเพื่ออะไร และเราปฏิบัติธรรมเพื่ออะไร บุคคลทั่วไปไม่สนใจในแง่เหล่านั้น มักจะเข้าใจง่ายเกินไป เป็นต้นว่า เข้าใจว่าศาสนาทุกศาสนา ก็มีวัตถุประสงค์แต่เพียงจะสอนให้คนทำดี เพราะฉะนั้นศาสนาก็เหมือนกันหมด นับถือศาสนาไหนก็ได้ เอาศาสนาต่างๆ

มารวมเป็นศาสนาเดียวกันก็ได้ มีความเข้าใจอย่างนี้อยู่ในเวลานี้ แล้วก็ประชุมกันแล้ว คล้ายๆ กับว่ามันไม่มีความสำคัญอะไร ศาสนาก็เป็นเรื่องของการสั่งสอนให้คนทำความดีเหมือนกัน จะมันแตกต่างกันอยู่ทำไม ใครชวนไปประชุมศาสนาที่ไหนก็ไปร่วมกับเขาได้ นี่แสดงว่าคนเรายังขาดการเข้าใจธรรมะอยู่มาก แล้วก็ไม่ใช่เราศึกษาธรรมะเพื่ออะไรหรือรู้ธรรมะเพื่ออะไร และด้วยเหตุนี้เองเมื่อขาดความรู้ในวัตถุประสงค์ที่แท้จริงแล้ว พอไปถือธรรมะเข้าก็ไปถือเอาตัวอุปกรณ์ว่าเป็นสิ่งที่แท้จริง หรือเข้าใจผิดว่าพระสูตรก็คือ ธรรมะ เมื่อเรียนพระสูตรก็ต้องท่องจำให้ได้ แล้วก็หมกมุ่นไปในทางท่องจำอย่างที่ได้เห็นว่า เมื่อถือศีลก็พยายามถือศีลให้เคร่งเพื่อแข่งกันหรือเพื่อจะให้เห็นว่า ใครเก่งกว่ากัน หรือมิฉะนั้นก็หลงไปอีกทางหนึ่ง คือถ้าไม่สามารถรักษาให้เคร่งได้ ก็ไม่รักษามันเลย อ้างว่าเรียนพระอภิธรรมดีกว่า ลึกซึ้งกว่า ถ้าชำนาญทางปริยัติแล้วไม่ต้องถือศีลก็ได้ กินข้าวเย็นก็ได้ นั่งวิปัสสนาตัวแข็งปั้งทุกที น้อย่างนี้ก็มี มันก็หย่อน

กันไปคนละทาง ศึกษาพระอภิธรรมก็เพื่อจะได้เรียนศัพท์
 สูงๆ เรียนนับจำนวนจิตก็กอง อะไรก็กอง ว่ากันเป็น
 กองๆ มาคุยกันเล่นว่าอะไรมากอะไรน้อย อย่างนี้กระผม
 ก็เห็นว่า ศึกษาอภิธรรมเพื่ออภิธรรม ศึกษาพระสูตรเพื่อ
 พระสูตร แล้วรักษาศีลเพื่อศีล มันไม่ใช่เพื่อธรรมะ
 แล้วก็ไม่ใช่เพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ซึ่งควรจะเป็นวัตถุประสงค์
 ประสงค์ที่แท้จริง ด้วยเหตุที่เราขาดความเข้าใจใน
 วัตถุประสงค์ เพราะฉะนั้น การศึกษาก็ผิดพลาดไปได้มาก
 ตลอดจนในชีวิตประจำวัน เมื่อเรายังไม่เข้าใจในวัตถุประสงค์
 ของธรรมะ เราก็เอาธรรมะไปวางไว้เป็นที่ๆ ไม่ได้
 เอาธรรมะให้เข้ามาแทรกซึมอยู่ในตัว ไม่เอาธรรมะมาใช้
 ในชีวิตประจำวัน เห็นธรรมะเป็นเรื่องของโอกาส ของ
 สถานที่ เป็นต้นว่าการไปวัดก็ควรจะไปพูดกันเรื่องธรรมะ
 ควรจะไปฟังพระท่านแสดงธรรมะ แล้วก็ไปถือศีล ออก
 จากประตูดักก็หมดภาระที่รับศีลไว้ ข้อความแห่งธรรมะที่
 สอนให้รู้นั้น มีอยู่ครบถ้วนในชีวิตประจำวัน ถ้าจะมองดู
 ชีวิตทุกวัน ด้วยสายตาแห่งธรรมะแล้ว เราจะเห็นได้ว่า

ธรรมะนั้นเป็นเครื่องที่จะทำให้เราหลุดพ้นจากทุกข์ได้เสมอ
 ไม่ว่าจะมองอะไรในชีวิตหรือการงานของเราทุกวัน ถ้ามอง
 ด้วยธรรมะหรือเอาธรรมะมาประกอบอยู่เรื่อย ๆ มีธรรมะ
 อยู่ในตัวเราหรือดูธรรมะจากตัวเราแล้ว ความพ้นทุกข์มัน
 ก็จะเพิ่มขึ้น คือเราสามารถปลดความทุกข์จากตัวเราได้
 วันละเล็กละน้อยเรื่อยไป เพราะเหตุที่เราไม่ทราบถึง
 วัตถุประสงค์ของธรรมะ เพราะนี่กว่าเข้าวัดเพื่อเอาบุญ
 เรียนศาสนาเพื่อจะได้เป็นคนดี แต่จะดีอย่างไรก็ไม่ทราบ
 ตลอดจนกระทั่งทำบุญหรือทำดีเพื่อหวังผลดี เป็นต้นว่า
 เป็นข้าราชการก็ทำดีเข้าไว้ อยากได้เงินเดือนขึ้น อยากได้
 ตำแหน่งที่สูง นี่กว่านั้นเป็นผลของความดี เมื่อไม่ได้เข้า
 แล้วก็โถมหนีไป ไม่มีอะไรจะหักห้ามได้ บางทีก็เลยมเลิก
 ทำความดีเอาเลย เหล่านี้ก็เพราะเหตุขาดความเข้าใจใน
 ความหมายของธรรมะเป็นประการแรก ประการที่สอง
 ก็คือในวัตถุประสงค์ของธรรมะ ประการที่สามคือไม่เข้าใจ
 ด้วยซ้ำไปว่า ความดีในธรรมะนั้นหมายความว่าอะไรถ้า
 หากจะสอนธรรมะกันต่อไป กระผมเห็นว่าควรจะต้องสอน

กันให้มันถูกหลัก คือควรจะสอนกันเสียก่อนว่าในศาสนาพุทธนี้ ความดีคืออะไร อะไรคือความดีสูงสุดในศาสนาพุทธ ถ้าเราไม่สอนอย่างนั้นแล้ว เราไม่สามารถจะวัดความดีได้ ทุกวันนี้มีแต่สอนให้คนทำดี แต่ไม่รู้ว่าคุณความดีคืออะไร ดีอย่างไร ดีแค่ไหน เมื่อไม่มีใครสอน คนก็ไม่เข้าใจ เลยเข้าใจความดีผิด ถือว่าความดีคือวัตถุที่จะมาตอบแทน นี่กว่าจะได้สวรรค์มานะ นี่กว่าเป็นชื่อเสียงเกียรติยศ เป็นรถยนต์คันใหญ่ เป็นเงินจำนวนมาก เป็นสายตะพาย ถึงจะเกิดเหตุในชีวิตให้เห็นว่าของเหล่านั้นไม่ใช่ความดี เป็นของที่จะพาเราไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ ความเสียหายต่าง ๆ แม้เห็นกันอยู่ก็ไม่มีใครเชื่อ ทั้งหมดนี้ก็เพราะเรื่องไม่เข้าใจธรรมะที่ได้ทำมาแล้ว กระผมมีความเห็นอย่างนี้.

พุทธทาส- อาตมายังขังใจอยู่ว่า เมื่อเขาออกไปมากอย่างนี้แล้ว มีหวังอยู่บ้างไหม ที่ว่าเราจะทำความเข้าใจกับเขาให้เข้าใจธรรมะถูกต้องได้ เพื่อเขาจะตั้งต้นด้วยดีต่อไป

คึกฤทธิ์ - อ้าว! ท่านถามกระผมเสียแล้วหรือ? ความจริงมันเป็นเรื่องของใต้เท้า เพราะเป็นสมณะ กระผมเองเป็นฆราวาส กระผมรู้ด้วยตัวของกระผมเองก็พอแล้ว กระผมไม่มีหน้าที่จะไปสอนใคร ใครจะทำอะไรก็ทำไป กระผมไม่มีหน้าที่ประกาศธรรม ผมบวชประเดี๋ยวเดียวผมก็สึกออกมาแล้ว ก็เป็นหน้าที่ของกระผมเองที่จะทำพระนิพพานให้แจ้งแก่ตัวเอง เท่าที่กระผมเห็นว่าควรจะทำ ถ้าทำได้ผมก็พอใจ ส่วนใครจะตกนรกหมกไหม้อย่างไร ผมรู้สึกว่าจะไม่ใช่เรื่องของผม กระผมอยากจะกราบเรียนถามใต้เท้าว่า ใต้เท้าซึ่งมีหน้าที่ทำพระนิพพานให้แจ้งแก่ผู้อื่นนั้นใต้เท้าจะทำอย่างไร?

พุทธทาส - อาตมาขออย่าอีกนิตหนึ่งว่า ในฐานะที่อาจารย์คึกฤทธิ์ รู้จักโลก รู้จักประชาชน รู้จักสังคมกว้างขวาง พอที่จะมองเห็นว่าสังคมที่เขาออกไปมากอย่างนี้ เรามีทางที่จะทำความเข้าใจกับเขาได้หรือไม่?

คึกฤทธิ์ - ทางต้องมีเสมอครับ หรืออย่างน้อยก็ต้องมีความหวัง เพราะระบบการศึกษาทั่วไปก็น่าสนใจ คนให้มองเหตุมองผลมากยิ่งขึ้นทุกวัน การเชื่อถือหรือเลื่อมใสไปในสิ่งที่ไม่สามารถจะพิสูจน์ด้วยเหตุผลได้นั้น ก็

อาจจะมัน้อยลงทุกวัน ๆ กระผมเห็นว่าควรจะมีองค์การใด
หรือวงการในศาสนาที่ควรจะต้องหลักเกณฑ์ที่ใครจะแย้งไม่
ได้ขึ้นมาเสียที่ ว่าเรานับถือพระพุทธศาสนา^{นี้}เพื่อ
อะไร เรานับถืออะไร ทุกวันนี้คนจะนับถืออะไรก็ไม่แน
คนที่อ้างว่านับถือศาสนาพุทธนะ เขานับถือตั้งแต่พระ-
พุทธพระธรรมพระสงฆ์ เจ้าพ่อกวนอู ตลอดไปจน
หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ เขานับถือได้หมด นับถืออะไร
นับถือเพื่ออะไร นิกายของประเทศไทยก็ได้บอก นั่ง
เฉย ๆ กันอย่างนั้นแหละ ไปถามท่านองค์^{นี้}ก็บอกว่านับถือ
เพื่ออย่าง^{นี้} ไปถามองค์โน้นก็ว่าเพื่ออย่าง^{นั้น} เสรีภาพใน
การแสดงความคิดเห็นของศาสนาเรามีมากเกินไป เอา
ยุติไม่ได้ แล้วแต่วัดแล้วแต่คณะแล้วแต่กฎ ต่างคนต่าง
จะสอนกันไปเอาเป็นแน่ไม่ได้ กระผมแต่ก่อนเคยคิดว่า
จะฟังพระ สงสัยอะไรก็ไปถามพระ ยิ่งคบกับพระมาก
ยิ่งเห็นว่าความคิดแตกแยกกันมาก จนไม่ทราบว่าจะทำ
อย่างไร กระผมเองไม่อยากเลือกที่รักผลที่ชัง ทุกวันนี้^{นี้}
ก็ได้แต่นับถือพระโดยไม่ถามท่าน เห็นท่านก็ไหว ทำบุญ

ไปอย่างนั้นแหละ ไม่ถามอะไรท่านแล้ว ถามมากก็ปวดศีรษะทุกที ท่านพูดแตกต่างกันไปหมด เพราะฉะนั้นควรจะตั้งหลักเสียที่ว่า เรานับถือศาสนาพุทธเพื่ออะไร ตลอดจนวางหลักลงไปด้วย ที่เรียกว่าความดีคืออะไร อะไรเป็นความดีสูงสุด ที่เรียกว่ารู้ศาสนาพุทธรู้อะไรจึงจะถือว่ารู้ มีขอบเขตแค่ไหนเป็นจุดจบ สำเร็จที่ตรงไหน อันนี้ไม่เคยมีใครบอก นั่งทำวิปัสสนาเกือบตายก็ไม่รู้ว่าทำแล้วหรือยัง คือไม่รู้อะไรเลยทั้งนั้น ให้คนเข้าใจแค่นั้นก่อน ผมว่ามีทางสอนกันได้ แต่ต้องเป็นคนที่มีความจำเป็นที่ แล้วเมื่อถืออย่างไอก็ควรจะถือเหมือนกันเสียที่หนึ่ง เรื่องแปลศีลผิดกันเข้าใจผิดกันนั้นกระผมไม่ว่า มันเป็นเรื่องภาพของบุคคลที่จะเชื่อถือ แต่ในหลักทฤษฎีของพระพุทธศาสนากว้างๆ ที่เรียกว่าวงการของพระพุทธศาสนานั้น ควรจะมีหลักเกณฑ์ที่ใครจะเถียงไม่ได้เกี่ยวกับธรรมะเสียที ควรจะมีหลักทฤษฎีอันควรจะเป็นที่พึ่งของฆราวาส คือเขาถามอะไรให้ตอบตรงกันได้เป็นหลักการใหญ่ๆ เข้าวัดไหนให้ได้คำตอบอย่างเดียวกันเสียก่อน

เท่านั้น เวลานั้นแต่ละวัดเข้าไปไม่ตรงกันสักวัดหนึ่ง กระผม
 ก็ไม่ทราบว่าจะทำอะไร อย่างกระผมไปสวนโมกข์ไป
 กราบเรียนถามได้ทราบว่าทำบุญเพื่ออะไร ท่านก็คงบอกว่า
 ทำบุญเพื่อกำจัดกิเลส เพื่อความรอดพ้น ถ้าไปเชียงใหม่
 ไปถามหลวงปู่องค์อื่นเข้า ท่านก็ตอบว่าทำบุญแล้วได้ชั้น
 สวรรค์ ชั้นวิมานสูงตงเจดโยชน์สิบโยชน์ ตักบาตรข้าว
 ทัพพีเดียวตายแล้วเกิดเป็นเทวดา มีนางฟ้าเป็นบริวาร
 แปดหมื่นสี่พัน คำกำไรเกินควรใส่ผมให้ อย่างนั้น ในที่สุด
 ผมก็ตั้งหลักศาสนาของผมขึ้นมาเอง เวลานั้นจะเรียกว่า
 กระผมนับถือศาสนาใหม่ก็ได้ เป็นศาสนาพุทธที่กำหนด
 เอาเอง ตามความเข้าใจของกระผมเอง แล้วก็นับถือของ
 กระผมคนเดียวไม่สอนให้ใครทั้งนั้น

พุทธทาส- เป็นอันว่าเราจะต้องทำความเข้าใจใน
 หลักพระพุทธศาสนาหรือธรรมะ ให้เป็นอันเดียวกันเสีย
 ก่อน มิฉะนั้นเราจะประสบปัญหายุ่งยากอย่างอาจารย์
 คึกฤทธิ์ว่า แต่ละสำนักแต่ละคณาจารย์ มักจะเพ่งเล็งไป
 ในแง่ใดแง่หนึ่ง ส่วนใดส่วนหนึ่งตามความเห็นของตัวเอง

จึงทำความลำบากให้แก่สังคม หัวข้อเรื่องของเราวันนี้มีอยู่
ว่า “เราหรือท่านทั้งหลายควรจะเข้าใจธรรมะอย่างไร”
ก็นับว่าเป็นหัวข้อที่เหมาะสมแล้ว เกี่ยวกับข้อนี้อาตมาขอ
ชักชวนให้สนใจกับคำว่า “ธรรมะ” คำนี้กันเสียก่อน เรา
จะต้องเข้าใจความหมายของคำว่าธรรมะนี้ให้ตลอดจริง ๆ
แต่ว่าในขั้นแรกที่สุดนี้ อาตมาขอกล่าวสักระยะหนึ่งว่า
ธรรมะที่เอามาอธิบายหรืออภิปรายกันได้นั้น มันยังไม่ใช่
ธรรมะที่แท้จริง ไม่ใช่ธรรมะที่สูงที่สุด ธรรมะตัวจริงและ
สูงสุดนั้นสุดวิสัยที่คนจะเอามาพูดอภิปรายได้ เพราะเป็น
ลักษณะที่เรียกว่า “เฉพาะตน” เหมือนกับว่ารสหวานรส
เค็มนี้ ไม่อาจจะเอามาอภิปรายให้คนอื่นเข้าใจกันได้ เว้นแต่
ว่าให้เขาชิมมันจริงๆ ฉะนั้น จึงได้ถือว่า ธรรมะที่นำมา
พูดได้นั้นจึงไม่ใช่ธรรมะที่สูงที่สุด อาตมาขอให้อาจารย์
คึกฤทธิ์ ช่วยวินิจฉัยหลักที่ว่านี้ ว่ามันเป็นจริงอย่าง
นี้หรือไม่

คึกฤทธิ์ - เรื่องนี้กระผมไม่มีความสงสัย ธรรมะที่
แท้จริงนั้นเป็นเรื่องที่สอนกันไม่ได้ เป็นเรื่องที่ได้ประสบ

แล้วก็ยอมอธิบายไม่ได้ เพราะธรรมชาตินั้นเป็นธรรมชาติ
 ที่เกินคำพูดของมนุษย์ เป็นธรรมชาติหาอะไรเปรียบเทียบ
 ก็ได้ แล้วก็ เป็นธรรมชาติที่กว้างขวาง เกินกว่ากายวาจา
 ของมนุษย์ที่มีขอบเขตจะแสดงออกมาได้ เมื่อผู้ใดบรรลุถึง
 ธรรมะขั้นนั้นแล้ว ก็ยอมจะแสดงไม่ได้ แต่ทว่าก่อนที่จะ
 ถึงธรรมะขั้นนั้น จำเป็นจะต้องปูพื้น ต้องวางแนวทาง
 อย่างที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำมาแล้ว ถ้าเรายังเมตตา
 ต่อคนอื่นที่จะให้เขาถึงธรรมะเช่นนั้น ก็จะต้องวางแนวทาง
 ให้เขาปฏิบัติหรือสอนธรรมะแก่เขา ถึงจะไม่ใช้ธรรมะแท้
 แต่ก็ เป็นธรรมะที่จะนำไปสู่ธรรมะแท้ อย่าไปสอนธรรมะ
 ที่จะนำเขาให้ห่างทางออกไปเลย อย่าไปสอนธรรมะที่
 จะเป็นกำแพงขวางกั้นอย่างที่เราได้พูดมาแล้วใน
 ตอนต้น แต่ถ้าจะสอนธรรมะ ก็ควรจะคัดเลือกที่จะ
 เป็นอุปสรรคแก่การที่จะเข้าใจธรรมะแท้หรือไม่ ถ้าสั่ง
 สอนไปเพื่อส่งเสริมกิเลสตัณหาอุปาทานแล้ว เหล่านั้น
 เป็นอุปสรรค เราไม่ควรจะสอนเขาเลย

พุทธทาส- เป็นอันว่าอาตมาและอาจารย์ก็ฤๅ
มีความรู้สึกตรงกันในเรื่องที่ว่า เดียวนี้เราจะพูดกันหรือ
อภิปรายกันแต่ในธรรมะที่พอจะพูดได้ ที่นี้เราจะพิจารณา
กันในความหมายของคำว่าธรรมะให้เป็นที่ยุติเสียที ว่า
ธรรมะอันไหนกันแน่ที่ควรจะเข้าใจ เพื่อให้เกิดความสนใจ
แล้วมีการปฏิบัติตาม

ข้อที่หนึ่ง ธรรมะนั้นก็คือสิ่งที่ปวงไม่ยกเว้นอะไร
หมด จะเป็นรูปธรรม เป็นนามธรรม เป็นการกระทำ เป็น
ผลของการกระทำ จะมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง หรือไม่มีเหตุ
ปัจจัยปรุงแต่ง เทียงแท้ถาวร หรือไม่เที่ยงแท้ถาวรก็ตาม
สิ่งทุกสิ่งนั้นแหละคือธรรมะ

ข้อที่สอง สิ่งทุกสิ่งเหล่านั้นมีกฎเกณฑ์ในตัวเอง
ดังนั้นกฎของสิ่งที่ปวงก็คือธรรมะ ธรรมะข้อที่หนึ่งนั้น
หมายถึง “ธรรมชาติ” คือทุกสิ่งทุกอย่างไม่ยกเว้นอะไร
หมด แม้แต่พระนิพพานก็จัดว่าเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง
ส่วนข้อที่สองก็เป็นกฎของสิ่งที่ปวง ซึ่งเราเรียกว่า
“ธรรมดา” คือความเป็นธรรมชาตินั่นเอง

ข้อที่สาม ธรรมะก็คือหน้าที่ที่จะต้องกระทำต่อกัน ระหว่างสิ่งทั้งปวง ให้ถูกต้องตามกฎหมายเกณฑ์นั้น ๆ เพื่อจะมีชีวิตอยู่ได้โดยผาสุก อาตมาขอกล่าวยืนยันว่า เท่าที่ได้ศึกษาสอบสวนมาทั้งหมด จັบใจความของคำว่าธรรมะได้เพียงสามความหมายนี้เท่านั้น

สรุปทั้งสามข้อนี้ว่า ธรรมะคือสิ่งที่ต้องรู้ ต้องปฏิบัติ หรือต้องมี เพื่อไม่ให้สิ่งทั้งปวงเกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา นี่เป็นการกล่าวตามความมุ่งหมายของศาสนาเท่าที่มันเกี่ยวข้องกับมนุษย์ และตามความมุ่งหมายของพระศาสนาผู้สอนศาสนา แล้วในที่สุดเราจะพบว่า การกระทำนั้นไปสิ้นสุดลงตรงที่ว่า ธรรมะนี้ก็คือการไม่มีอุปาทานแม้ในธรรมะนั้น การมีธรรมะจริงมีธรรมะสูงสุดนั้นก็คือ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นแม้ในธรรมะนั้น เช่นที่ว่าธรรมะคือตัวเราหรือของเรา แปลว่า ดับความคิดว่าเป็นตัวเราหรือของเราเสียให้หมด ในสิ่งทั้งปวง ในกฎหมายของสิ่งทั้งปวง แม้ในหน้าที่ที่เราประพฤติต่อสิ่งทั้งปวง หรือว่าในผลแห่งการปฏิบัติ ก็กลายเป็นผู้ที่มิจดว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือของเรา

ที่ยึดมั่นถือมั่นไว้ด้วยอุปาทาน นั่นคือธรรมะถึงที่สุด เรา
 ต้องเข้าใจธรรมะถึงขั้นนี้จึงจะเอาตัวรอดได้ ถ้ายังไม่ถึง
 ขั้นนี้เอาตัวไม่รอดหรือว่ายังก่ำก้นไป ที่จะเรียกว่าตัวเอง
 รู้จักพระพุทธศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เราต้องเข้าใจ
 ใจธรรมะถึงขนาดที่ไม่มีอุปาทานยึดมั่นถือมั่น ว่ามีอะไร
 เป็นตัวเราหรือเป็นของเราแม้ตัวธรรมะเอง หรือแม้ใน
 มรรคผลนิพพานที่จะพึงได้ นี่แหละมันจะยากหรือ่ง่ายจะ
 สั้นหรือจะยาวจะลึกหรือตื้นอย่างไร ก็ขอได้โปรดพิจารณา
 ด้วยความระมัดระวัง แต่เมื่อต้องการให้อาตมากล่าวว่า
 ธรรมะคืออะไร มีความหมายที่แท้จริงอย่างไรแล้ว ต้อง
 เป็นอย่างนี้ แล้วอาตมาก็เชื่อว่าท่านทั้งหลายควรจะเข้าใจ
 ในลักษณะอย่างนี้ จึงจะประหยัดเวลาและเข้าใจธรรมะทัน
 แก่เวลาของชีวิต เพื่อให้เดินถูกทางของธรรมะได้ ถ้าไม่
 อย่างนั้นแล้ว จะต้องแกว่งไปแกว่งมาไปอีกนาน บางทีจะ
 ตายเสียก่อนที่จะเข้าใจธรรมะได้ หลักเกณฑ์ที่กล่าวนี้
 อาจารย์คึกฤทธิ์มีความเห็นอย่างไร ?

คึกฤทธิ์—กระผมไม่มีความเห็นครับ ตามที่ได้เห็นว่ากระผมก็ไม่มีอะไรเพิ่มเติม กระผมก็เข้าใจอย่างนั้น ที่พยายามพูดมาก็อยากจะให้คนเข้าใจอย่างนั้น อย่างที่ได้ทำได้กรุณาว่ามา ธรรมะก็แปลว่าธรรมชาติ คือทุกสิ่งทุกอย่างที่เราพบเราเห็นทั้งนอกวัดในวัด แม้แต่พระนิพพานเองก็เป็นธรรมะ ings และไม่ว่าจะเป็นอะไร มันก็มี กฎเกณฑ์ในตัวของมันเอง คือตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมต้องดับ แล้วของทุกอย่างมันต้องมีความสัมพันธ์กัน ฉะนั้นก็ต้องมีหน้าที่ต่อกันและกัน ถ้าเราจะอยู่กับคนเราก็ต้องรู้หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อคนอื่น จึงจะอยู่ได้ด้วยความสุขแต่ว่าแก่นนั้นมันก็เป็นอย่างต่ำ ถ้าเป็นอย่างสูงขึ้นไปอีก ก็ต้องพยายามทำหน้าที่ต่อตัวเรา จึงจะถึงความผาสุกที่สูงที่สุด ความผาสุกที่สูงที่สุดนั้นก็คือ การหมดอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น แม้แต่ในธรรมะนั้นๆ แต่ทำอย่างไรจึงจะให้คนเขาเชื่อได้

พุทธทาส—เป็นอันว่าอาตมาและอาจารย์คึกฤทธิ์ยืนยันในข้อเดียวกันว่าธรรมะคือสิ่งที่ได้กล่าวแล้ว เรื่อง “จิตว่าง” จึงเป็นประเด็นสำคัญที่จะอภิปรายในวันนี้ เป็นอัน

ว่าอาจารย์คึกฤทธิ์ได้ยอมรับแล้วว่า คำว่า “จิตว่าง” นี้ไม่ใช่คำเหลวไหลเป็นยอดสุดของพระพุทธศาสนา เป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา ที่ทุกคนจะต้องประพฤติปฏิบัติจนถึงความเป็นผู้มีจิตว่างนี้ ตอนนี้ไปเอาตามขอให้ข้อคิดอันหนึ่ง ที่สำคัญมากเพื่อให้เราชวน กันสนใจพระพุทธศาสนาโดยไม่ประมาทหรือโดยเร็ว อาตมาจะให้หลักที่จำได้ง่ายๆ ก่อนว่า “ยิ่งศึกษาพุทธศาสนาจะยิ่งไม่รู้พุทธศาสนา” โดยเฉพาะก็ชาวต่างประเทศ เพราะคำว่า ศาสนานั้นเขาเล็งถึงแต่หลักวิชาหรือหลักทฤษฎี รวมทั้งพิธีรีตอง เราต้องศึกษาโลกหรือศึกษาความทุกข์ จึงจะยิ่งรู้พุทธศาสนา พระพุทธเจ้าท่านใช้คำเดียวกัน โลกคือทุกข์ ทุกข์คือโลก หรือชีวิตก็คือโลก พระไตรปิฎกทั้งหมดไม่อาจจะช่วยให้เข้าใจพุทธศาสนา การที่ชาวต่างประเทศมีความเห็นว่า ศึกษาพระไตรปิฎกให้หมด ทั้ง ฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน แล้วยังถามศึกษาวิชาทั้งหมดเกี่ยวกับประเทศอินเดีย เช่น ศิลปะวัฒนธรรม ศาสนาของอินเดียทั้งหมด ยังไม่มีทางรู้พุทธศาสนายังจะวนเวียนอยู่ในป่ารก

บ้าพอจะไรอันหนึ่งเท่านั้น ในที่สุดก็เลิกrakันไปเอง เว้น
 เว้นไว้แต่จะศึกษาโลก หรือชีวิตหรือความทุกข์คือตัวเองใน
 ขอบเขตที่ยาวประมาณวาหนึ่งนั้นเท่านั้น เราจึงจะรู้พุทธ-
 ศาสนาหรือธรรมะ ได้วันเราพากันหลงเรียนพุทธ
 ศาสนาโดยเรียนพระไตรปิฎกทั้งหมด เรียนเรื่องของประ-
 เทศอื่นเดียทั้งหมด โดยหวังว่าจะรู้ธรรมะหรือจะรู้พุทธ
 ศาสนา อาตมายืนยันว่า ยิ่งทำอย่างนั้นยิ่งไม่รู้พุทธศาสนา
 ขอให้ศึกษาสิ่งที่เกิดขึ้นแก่เนื้อแก่ตัว มองดูเข้าไปในเนื้อ
 ในตัวจริงๆ ว่าเราเป็นทุกข์เพราะความยึดมั่นถือมั่น ใน
 วินาทีที่เรา ไม่มีความ ยึดมั่น ถือมั่นเราไม่มี ความทุกข์เลย
 อย่างนี้ยังมองมากเท่าไร ก็จะเข้าใจพุทธศาสนาหรือธรรมะ
 โดยตรง และโดยเร็วยิ่งขึ้นเท่านั้น เกี่ยวกับความข้อนี้
 อาจารย์คึกฤทธิ์ มีความเห็นอย่างไร?

คึกฤทธิ์-ถ้าท่านสอนพุทธศาสนาอย่างนี้ กระผม
 ว่าต้องสอนสองคนกับกระผมดีกว่า คือต้องคนไม่ยึดสอน
 คนไม่ยึดนะครับ ถ้าไปสอนคนที่เขายังยึดเขาจะเข้าใจผิด
 เพราะ “จิตว่าง” ท่านหมายถึงการไม่มีอุปาทาน แต่คำว่า

“ว่าง” มันแปลได้กว้างขวางเหลือเกิน มันว่างจากอะไร ? ถ้าพูดว่าจิตไม่ยึดก็น่าจะเข้าใจได้ดีกว่า เพราะ “ว่าง” อาจจะหมายถึงการไม่นึกคิดอะไรเลยก็ได้ คำว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง” ถ้าคนธรรมดาเขาได้ยินแล้วเขาจะคิดว่า เมื่อจิตว่างแล้วเขาจะไปทำอะไรได้ มันต้องมีแนวอะไรบ้าง ถ้าพูดกับกรรมๆ ก็เข้าใจไม่มีปัญหาอะไรทั้งนั้น เพราะเมื่อท่านพูดไป กรรมๆ ก็นึกตามไป แต่ถ้าสอนคนที่ยังมีอะไรๆ อยู่บ้าง หรือคนที่เขาไม่ค่อยจะสนใจแล้ว เห็นจะมีความลำบาก นอกจากนั้น คำพูดเป็นต้นว่า “ยิ่งศึกษาพระพุทธศาสนา ก็ยิ่งไม่รู้จักพระพุทธศาสนา” นั้นบางคนที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังเข้า ก็ตกใจเสียแล้ว วังวนเลย เขาหาว่าท่านพุทธทาสเอาอะไรมาพูดก็ไม่รู้ บาปกรรมแท้ๆ มันเป็นเรื่องที่คนไทยไม่ค่อยจะคุ้นหู อย่างนี้จะต้องไปสอนญี่ปุ่น คือพูดเหมือนพุทธศาสนานิกายเซ็น มันลำบากอีกครั้ง ขอประทานโทษ กรรมๆ ขอรบกวนเรียนตรงๆ ว่า กรรมๆ จะไม่ค่อยเห็นด้วยเท่าไรแล้วตอนนี้ ที่ท่านกล่าวว่ายิ่งศึกษาโลก หรือศึกษาความทุกข์มากๆ จึงจะยิ่งรู้พระ-

พุทธศาสนา ข้อนี้อะหมสงสัย คือได้เคยเห็นมามากแล้ว
 คนที่ศึกษาโลกศึกษาความทุกข์ โดยไม่คำนึงถึงพระพุท-
 ศาสนาเลยนั้น ส่วนมากมักจะเข้าใจผิดเตลิดไปใหญ่ทีเดียว
 อะหม อยากจะขอประทาน เสนอว่า คนที่จะศึกษาโลกและ
 ความทุกข์ แล้วก็ให้รู้จักโลกและความทุกข์ตลอดจนรู้จัก
 พระพุทศาสนา^{นี้} จะต้องมีความพระพุทศาสนาอยู่
 ในใจบ้าง คืออย่างน้อยก็ต้องรู้ว่าศึกษาเพื่อให้หมด
 ความยึดมั่นถือมั่น เพื่อให้หมดอุปาทาน ถ้าคนนั้นมี
 ความยึดถืออยู่ในใจเสียแล้ว เป็นต้นว่าเชื่อว่ามีพระเจ้า
 ผมว่าเขาศึกษาโลกและศึกษาความทุกข์ให้จนตาย ก็ไม่มี
 วันหลุดพ้น ไม่มีวันเข้าใจธรรมะได้ แต่ถ้าศึกษาโลก
 ด้วยทรรศนะ ของพระพุทศาสนาอย่างนั้น ก็จะรู้จักโลกยิ่ง
 ขึ้น เมื่อรู้จักโลกยิ่งขึ้น รู้จักความทุกข์ยิ่งขึ้นแล้วเมื่อ
 นั้นก็จะรู้จักพุทศาสนากว้างขวางขึ้น ข้อแรกอะหม
 เห็นด้วยที่ว่า ถ้ามิศึกษาพระพุทศาสนาอย่างที่เขา
 ศึกษากันอยู่ทุกวันนี้ ก็ไม่มีวันจะได้รู้จักพระพุท-
 ศาสนา ถ้าได้ศึกษามากขึ้น ก็เพียงได้เป็นเจ้าคุณ ได้
 พัดยศ ได้เปรียญหลายประโยค แต่ไม่แน่ว่าจะรู้จัก

พระพุทธศาสนานัก ข้อยหลังที่ว่าศึกษาโลกและความทุกข์
นี้ มันต้องมีจิตใจอยู่ในแนวทางของพระพุทธศาสนาด้วย
ถ้ายึดถือศาสนาอื่นละก็ลำบากแน่ คือว่าศึกษาโลกโดยหวัง
ว่าโลกนี้จะเป็นความสุข ยิ่งพบทุกข์เท่าไร ยิ่งไม่แลเห็น
ว่าโลกนี้เป็นทุกข์ เมื่อเกิดโทมนัสมันยิ่งเกิดความเคียดแค้น
มันยิ่งเกิดความไม่พอใจ แล้วก็ไม่มีวันที่จะหมดทุกข์ได้
มันยิ่งทุกข์มากขึ้นไปอีก ถ้าเรารู้แนวของพระพุทธศาสนา
แล้วศึกษาโลกในแนวนั้น กระผมว่าบางทีจะดีกว่า ส่วน
เรื่องพระไตรปิฎก ที่ว่าศึกษา มากไปแล้วยังไม่รู้ พระพุทธ-
ศาสนานั้น กระผมไม่พูดหรอกครับ พูดไปเดี๋ยวคนเขาจะ
มาด่าผมหยาบ ๆ คาย ๆ อีก เพราะเคยถูกด่ามาแล้ว

พุทธทาส - อาตมาพอใจที่ได้พบข้อเท็จจริงดังที่
อาจารย์ศีกฤทธิ์ว่า ท่านผู้ฟังทั้งหลายลองพิจารณาดู ข้อ
เท็จจริงที่เกี่ยวกับพุทธบริษัทชาวไทยนี้เป็นอย่างไรในกรณี
ที่เกี่ยวกับการศึกษาและการรู้พุทธศาสนา ข้อที่อาตมาว่ายัง
ศึกษาพุทธศาสนายังไม่รู้พระพุทธศาสนา^{นี้} หมายความว่า
มันยังทำให้เลอะ และหลงไหลในความ^{รู้} ในรสอร่อย

ของความรู้อยู่ ในความนึกความคิดของการใช้เหตุผลตามหลักปรัชญา ตรรกวิทยา หรืออะไร ๆ มากขึ้นพระพุทธศาสนาที่แท้ที่เรามิได้หมายถึงความรู้อยู่ แต่เราหมายถึงตัวธรรมะแท้ที่ทำให้ลายความยึดมั่นถือมั่น ยิ่งศึกษาพระไตรปิฎกก็ยิ่งสนุก จนคนโบราณยุคหนึ่งเรียกพระไตรปิฎกว่านางฟ้า (วาลี) ทั้งสวยอะไรสารพัดอย่าง เป็นที่ลุ่มหลงของนักศึกษาสามารถที่จะผูกมัดจิตใจของนักศึกษานี้ ให้มัวเมาในนางฟ้า^{นี้}ได้ อาตมาได้เคยประสบมาแล้ว ส่วนวิชาเกี่ยวกับประเทศอินเดีย ที่ฝรั่งเขาจะต้องเรียนก่อน ที่จะรู้จักพุทธศาสนานั้น อาตมาเห็นว่ายิ่งไปกันใหญ่ เพราะไม่เข้ามาสู่จุดศูนย์กลางของพระพุทธศาสนา โดยเขาเข้าใจว่าพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาของอินเดียศาสนาหนึ่ง อาตมาขอยืนยันว่ายิ่งไม่มีหวัง โดยเฉพาะคนที่ยังไม่รู้จักพุทธศาสนาเลย และถ้าอยากจะรู้พุทธศาสนาให้เร็ว ๆ ก็ต้องทำตามวิธีที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสสอนไว้ อย่างที่เรียกว่าทำวิปัสสนา แต่ขอให้^{เป็น}วิปัสสนาจริงๆ อย่าให้เป็นวิปัสสนากะ^{กั} ที่เป็นอะไรต่ออะไรออกไปเสียแล้ว ก็รู้กันอยู่ดีแล้วว่ามันให้ผล

อย่างไร เดียวนี้ปรากฏผลมากขึ้น กลายเป็นเมฆหมอก
 ปิดบังพระพุทธศาสนานิ่งขึ้น เขาควรลองทำตามทีพระ
 พุทธเจ้าสอน โดยควบคุมพฤติของจิตไว้ในขณะที่ตาได้
 มองเห็นรูป หูได้ฟังเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส
 เหล่านั้นเป็นต้น ให้เป็นไปในทางของสติปัญญา อย่าให้
 เผลอเอียงไปในทางของกิเลสตัณหาอุปาทาน อย่างนี้ไม่ก็
 ชั่วโมงหรือไม่ก็วัน ไม่ก็เดือน ก็จะเข้าถึงตัวธรรมะหรือ
 ตัวพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าท่านมีให้ ขอภัยต้องใช้คำ
 อย่างนี้ ไม่ใช่ตัวธรรมะหรือพระพุทธศาสนาที่เขียนเพิ่ม
 เต็มกันขึ้นมาเรื่อย ๆ โดยพระอรรถกถาจารย์ในระยะหลัง ๆ
 ซึ่งกลายเป็นพระไตรปิฎกหรือเป็นคัมภีร์อะไร ๆ ทำนองนี้
 ฉะนั้น อย่าได้เข้าใจว่า พวกชาวต่างประเทศจะ
 เรียนพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ฝ่ายมหายาน หรือศึกษาวิชา
 เกี่ยวแก่อื่นเดียหมดแล้ว เขาจะรู้จักพุทธศาสนาแล้วจะมา
 สอนเรา อย่างนี้ไม่ต้องห่วง ถ้ายังหลงอยู่ในสวนดอกไม้ที่
 กลางขวางอย่างนี้แล้วก็ไม่มีวันจะพบหัวใจของธรรมะ หรือ

ของพระพุทธศาสนา ขอให้เข้าใจว่า “ยิ่งศึกษาพระพุทธศาสนา ยิ่งไม่รู้จักพระพุทธศาสนา” นั้นมันมีความหมายอย่างนี้

ข้อที่ขอให้ดูที่ตัวทุกข์หรือโลกหรือชีวิตนี้ เขามีความหมายเฉพาะ พระพุทธเจ้าท่านตรัสคำว่า “โลก” กับคำว่า “ทุกข์” นี้แทนกัน หมายถึงปัญหาต่างๆ ที่มันเกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา ตัวโลกแท้ๆ นั้นมันไม่เป็นทุกข์เป็นสุข แต่ทว่าเมื่อใดมีความยึดมั่นถือมั่น ในโลกในลักษณะว่ามีตัวเราหรือของเราแล้ว โลกนี่จะเป็นทุกข์ขึ้นมาทันที โลกนี่จะหมายถึงอะไรๆ ก็ได้ หมายถึงทุกสิ่งทุกอย่าง หมายถึงเกียรติยศชื่อเสียง ทรัพย์สินสมบัติ บุตรภรรยา ในวงแคบๆ อย่างนี้ก็ได้อึดมั่นเมื่อไรก็มีความทุกข์เมื่อนั้น ไม่ยึดมั่นเมื่อไรไม่มีความทุกข์เมื่อนั้น แต่ไปเรียนในเวลาอื่นไม่ได้ นอกจากเรียนเอาเวลาที่มีความทุกข์เท่านั้น มันต้องใช้เวลามีความทุกข์นั้นแหละเป็นวินาทีทอง เป็นนาทีเพชร ที่พิเศษสุดที่จะศึกษาพระพุทธศาสนา ดูความทุกข์นั้นเป็นอย่างไร มาจากอะไร และความตรงกันข้ามของมันคืออะไร แล้ววิธีปฏิบัติเพื่อให้ เกิดความ ตรงกัน ข้ามนั้น ปฏิบัติอย่างไร

(อริยสัจ ๔ ประการ) นี่เป็นหลักในพระพุทธศาสนา ยิ่ง
 มองดูตัวเองในเรื่องความทุกข์ ดูพฤติกรรมของจิตที่เต็มไปด้วย
 ตัณหาอุปาทานนั้นแหละ คือตัวที่จะต้องมองให้เห็นชัดและ
 ทำความเข้าใจ นี่เรียกว่า “ยิ่งดูทุกข์ ก็ยิ่งจะรู้จักทุกข์และ
 ธรรมชาติของพุทธศาสนา” ขอให้ถือว่าทุกข์มีความหมาย
 อย่างนี้ เป็นความหมายบัญญัติไว้เฉพาะ ทุกข์ต่อเมื่อยึดมั่น
 ถ้อยมั่น เมื่อไม่ยึดมั่นถ้อยมั่นแล้วก็ไม่มีสิ่งใดเป็นทุกข์ ความ
 เกิดแก่เจ็บตายก็เหมือนกัน ถ้าไม่ถูกยึดมั่นถ้อยมั่นแล้วมัน
 ก็ไม่เป็นทุกข์ขึ้นมาได้ เพราะฉะนั้นถ้าเราได้ยินบทสวด
 ที่ว่าความเกิดเป็นทุกข์ความแก่เป็นทุกข์นั้น อย่าได้ทักท้วง
 เอาทันทีว่าการเกิดแก่เจ็บตายนี้เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าท่าน
 ได้ตรัสไว้ตอนท้ายว่าเบญจขันธ์ที่ถูกยึดมั่นถ้อยมั่นต่างหากที่
 เป็นตัวทุกข์ ความทุกข์หรือโลกนี้ถ้าไม่ถูกยึดมั่นแล้วไม่
 เป็นทุกข์ พอยึดมั่นเมื่อไรก็เป็นทุกข์เมื่อนั้น ดูกันแต่ใน
 แง่นี้ ทุกคราวที่มันจะเกิดความยึดมั่นถ้อยมั่น คือทุกคราว
 ที่ตากระทบรูป หูกระทบเสียง ฯลฯ ไปตามลำดับ นี่เป็น
 วิธีเฉพาะสำหรับศึกษาพระพุทธศาสนา และจะเข้าใจ

ธรรมะเร็วที่สุด จึงทำให้ศึกษาความทุกข์กันในลักษณะ
 เช่นนี้ ในวิธีอย่างนี้ ในความหมายอย่างนี้ จะยังรู้พระ
 พุทธศาสนาโดยเร็วที่สุด ขอให้ชักชวนกันศึกษาพระพุท
 ทธศาสนาในลักษณะเช่นนี้ และช่วยกันบอกกล่าวเพื่อนฝูงที่
 ไม่รู้จักพุทธศาสนาหรือที่เป็นชาวต่างประเทศว่า ถ้าอยาก
 รู้พุทธศาสนาโดยตรงและโดยเร็วแล้ว ก็ขอให้ทำอย่างนี้
 พระไตรปิฎก หรือวิชาที่เกี่ยวกับ ประเทศอินเดียนั้นยังช่วย
 ไม่ได้ จึงสรุปว่ายังศึกษาพระพุทธานายังไม่รู้จักพระ
 พุทธศาสนายังศึกษา โลกหรือความทุกข์ ในลักษณะที่กำลัง
 กล่าวนี้ จึงจะรู้จักพุทธศาสนา และจะมีทางชนะทุกข์ได้
 เป็นอันว่า บัดนี้เราใกล้เข้ามาในหัวข้อที่ว่า “จะเข้า
 ใจพระพุทธานกัณอย่างไร” คำว่าศาสนานี้ เราใช้กัน
 กันเพื่อในสมัยพุทธกาลท่านใช้คำว่า ธรรมะ แต่มาถึงสมัย
 เราปัจจุบันนี้เราใช้คำว่า ศาสนา ถ้าให้ถูกแล้วก็ต้องถึง
 ถึงสิ่งเดียวกัน แต่เดี๋ยวนี้ความหมายของคำว่าศาสนามันเจ
 ออกไปมาก ทำให้เกิดความลำบากขึ้น

ทีนี้เราก็มາถึงสิ่งที่เรียกว่า “หัวใจ” ของธรรมะ หรือจะเรียกว่าหัวใจของพระพุทธศาสนาก็ได้ คำๆ นี้เรากำลังกันขึ้นเอง คิดขึ้นเองในเมืองไทย เพราะว่าในสมัยพุทธกาลนั้น พุทธศาสนาเป็นหัวใจล้วนๆ อยู่แล้ว แต่พอมาถึงยุคนี้ เนื้อหนังกระพี้ เปลือก มันงอกมากออกไปจนไม่รู้ว่ “หัวใจ” ของธรรมะนี้ มันอยู่ที่ไหน เราจึงต้องพิจารณากันเสียใหม่ว่าอะไรเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา โดยทั่วไปในวงของพุทธบริษัท ถ้าถามว่าอะไรเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ส่วนมากตอบกันว่าพระโอวาทปาฏิโมกข์ คือสอนว่าอย่าทำชั่วทุกอย่าง จงทำความดีทุกอย่าง และทำจิตให้บริสุทธิ์สิ้นเชิง นี่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา บางคนก็ว่า คำของพระอัสชิตที่ถูกจารึกใน แผ่นอิฐ ทั้งในอินเดียและเมืองไทยมากที่สุด เช่นในนครปฐมนี่ว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือมีเรื่องอยู่ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประกาศพระพุทธศาสนาใหม่ๆ มีคนมาถามพระอัสชิตว่าธรรมะของพระสมณโคตมนั้นว่าอย่างไร พระอัสชิตท่านก็ตอบว่า “สิ่งเหล่าใดเกิดมาเพราะมีเหตุทำให้เกิด พระตถาคตเจ้า

แสดงเหตุของสิ่งเหล่านั้น พร้อมทั้งแสดงความดับสิ้นเชิง
ของสิ่งเหล่านั้นเพราะหมดเหตุ” บางคนก็บอกว่าอริยสัจ
สี่ประการเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา คือเรื่องทุกข์
เรื่องเหตุของความทุกข์ สภาพที่ไม่มีทุกข์เลย และวิธี
ปฏิบัติที่จะให้ถึงสภาพที่ไม่มีทุกข์

ส่วนอาตมานั้นขอเอาพุทธภาษิตอันหนึ่ง คือเมื่อมีผู้
ไปถามพระพุทธเจ้าว่า คำสอนทั้งหมดทั้งสิ้นสรุปให้เป็น
ประโยคสั้น ๆ ประโยคเดียวจะได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าท่าน
ก็ว่าได้ กล่าวคือ “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือ-
มั่น” นี่คือทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ถ้าได้ยินข้อนี้ก็
คือได้ยินทั้งหมด ถ้าปฏิบัติข้อนี้ก็คือได้ปฏิบัติทั้งหมด ถ้าได้
รับผลจากข้อนี้ ก็คือได้รับผลทั้งหมดที่นี้เราก็จะได้พิจารณา
ว่าหลักอันไหนควรจะเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่ว่า
อย่าทำชั่วให้ทำแต่ความดี ทำจิตให้บริสุทธิ์นั้น ก็ถูกเหมือน
กัน แต่ยังมิได้บอกว่าการทำจิตให้บริสุทธิ์นั้นทำอย่างไร
ส่วนคาถาพระอัสสชิที่ว่าสิ่งใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถา-
คตท่านชี้เหตุที่เป็นแดนเกิดของสิ่งเหล่านั้น นี่หมายถึง

ก็เรียนอย่างเดียว ปฏิบัติก็ปฏิบัติอย่างเดียว ได้ผลมากจาก
 สิ่งๆ เดียวนี้ คือระวางจิตในขณะที่ได้ยินเสียง ตมกลิ่น ลิ้ม
 รสประจำวันอย่าให้กระเสจติดเป็นไป ในทางยึดมั่นถือมั่น ว่า
 สิ่งใดเป็นตัวเราหรือของเรา แล้วจิตที่ไม่ยึดมั่นนั้นจะเป็นจิต
 ที่สมบูรณ์ด้วยปัญญาและสมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ ใน
 ขณะที่ “จิตว่าง” เท่านั้นแหละ คนเราจะมีสติปัญญา
 สติสัมปชัญญะ ในขณะที่จิตว่างเรามีแต่ต้นหาอุปาทาน เป็น
 ของตรงกันข้ามเสมอ “จิตว่าง” ก็หมายถึงจิตไม่มีอุปา-
 ทาน ไม่มีความเห็นแก่ตัว แต่แจ่มใสเยือกเย็นอยู่ด้วย
 สติปัญญาและสติสัมปชัญญะ นี่คือสิ่งที่เรียกว่า “จิตว่าง”
 ตามหลักของพระพุทธศาสนา ฉะนั้นจึงถือว่าหัวใจข้อเดียว
 สั้นๆ ของพระพุทธศาสนาก็คือ การทำจิตให้ว่างจากความ
 ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือของเรา นี่คือข้อความที่พระ-
 พุทธองค์ท่านสรุปว่าเป็นคำสอนทั้งหมดของพระองค์ ซึ่ง
 เราเรียกกันว่าหมดพระไตรปิฎก ที่พูดมาทั้งหมดนี้ก็เพื่อจะ
 ชี้ว่าอะไรเป็นหัวใจของธรรมะ ในคำสั้นๆ หรือประโยค
 สั้นๆ ที่จะเข้าใจได้ทันทีแก่มหาชนทั่วไปที่ไม่ต้องการศึกษา

มากมายแต่ได้มรรคผลนิพพานก็เพราะไม่มีความยึดมั่นถือมั่น
ในสิ่งใดนั่นเอง การที่เรามีหลักของการปฏิบัติธรรมใน
ประโยคสั้นๆ อย่างนี้ จะเป็นที่เพียงพอเหมาะสมแก่สังคม
ในยุคปัจจุบันนี้ หรืออย่างไร ขออาจารย์คึกฤทธิ์ได้วินิจฉัย

คึกฤทธิ์-ฟังท่านอภิปราย กระผมก็เข้าใจครับ แต่
จะถือว่ามันง่ายอย่างใดเท่าว่านั้นมันยังไม่ง่าย คือจะไปอธิบาย
ให้ลูกเด็กเล็กแดง หรือชาวบ้านฟังเห็นจะลำบาก
เพียงแต่คาถาของพระอัสสี ก็อธิบายกันหลายวันทีเดียว
ผมเคยอธิบายมาแล้ว ไม่ใช่เข้าใจง่ายๆ เลย คือถ้าเป็นคน
ไม่ยึดแล้วก็เข้าใจง่ายเหลือเกิน ที่นี้คนไม่ยึดจะไปพูดกับ
คนที่เขายึดมันลำบากจริงๆ กระผมก็ตรองไม่เห็นเหมือนกัน
กัน ความจริงกระผมก็เข้าใจ เพราะถ้าจับธรรมะข้อนี้
เพียงข้อเดียวก็หมดอุปาทานได้ แต่ตามความจริงนั้นธรรมะ
ของพระพุทธเจ้าทุกข้อ ถ้ามีปัญญาจะพิจารณาไปในทาง
ตัดอุปาทานก็ได้ทุกข้อ แต่ถ้าจะยึดเพียงข้อเดียวเพื่อความ
ง่ายความสะดวกก็พอจะได้ การพิจารณาโลกพิจารณาทุกข์
อย่างไรก็ตาม ถ้าไม่รู้จักคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว

ก็จะไม่รอด จะไปไม่รู้จักโลกจริง ๆ ผมพบคนมากมายที่เขา
 เกิดในศาสนาอื่น ไม่รู้จักพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ เขา
 เป็นคนที่มีสรีระอย่างอื่น พูดกันอย่างไรเขาก็ไม่รู้เรื่อง
 เมื่อเขามาศึกษาพระพุทธศาสนา สรีระเก่าของเขา อุปา-
 หานเก่าของเขาก็ยังแฝงอยู่ อย่างดีที่สุดเขาก็นับถือพระ-
 พุทธเจ้าเป็นพระผู้เป็นเจ้า เขาก็เห็นว่าพระสงฆ์เป็นผู้ติด
 ต่อดะหว่างพระผู้เป็นเจ้ากับมนุษย์ ไม่ใช่ผู้พยายามจะ
 หลีกจากโลก มันเป็นเรื่องยาก กระผมยอมรับตรง ๆ ว่า
 ถ้าไม่มีใครมาสอนก่อนคงจะมองอะไรไม่ออก ทุกวันนี้ที่
 มองเห็นโลก เข้าใจโลก รู้จักความทุกข์ ก็เพราะมีศรัทธา
 เป็นเบื้องต้นว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ดี ตรัสรู้ชอบ ตรัสรู้
 ความจริง แล้วก็พยายามศึกษาว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไรและ
 พยายามมองโลกในทรรศนะนั้น ไม่เคยถามว่าคำสั่งสอน
 ของพระพุทธเจ้าผิดหรือถูก ไม่เคยถามตัวเองว่าพระพุทธ-
 เจ้าท่านตรัสรู้จริงหรือเปล่า เชื่อเสียก่อนในเบื้องต้น คือ
 มีศรัทธาอย่างที่ท่านสอนให้มีศรัทธา แล้วทำความเข้าใจ
 ในศาสนาพุทธ คือไม่พยายามคิดอะไรให้มันวอกออกไป

นอกพุทธศาสนา จะว่าเป็นอุปาทานมันก็เป็น การมานั่ง
 พูตกันที่นี้ก็มีอุปาทานกันอยู่ คือมีอุปาทานในพระพุท
 พระธรรมพระสงฆ์ ซึ่งก็คงไม่บาปไม่กรรมอะไรนัก พระ-
 ไตรปิฎกก็เช่นเดียวกันมันมีวิธีศึกษาหลายทาง แล้วแต่ว่า
 เราจะศึกษาพระไตรปิฎกในฐานอะไร ถ้าศึกษาในฐาน
 เป็นวรรณคดีมันก็ติดได้ เพราะเหตุว่าพระไตรปิฎกเป็น
 หนังสือไพเราะจริง ๆ ในทางอรรถรสก็สูง ถ้าจะศึกษาใน
 ทางเหตุผลพระไตรปิฎกก็มีสาระมีเหตุผลมากมายเหลือเกิน
 ถ้าศึกษาในทางอักษรศาสตร์ ก็เป็นภาษาโบราณ ที่น่าสนใจ
 พระไตรปิฎกก็เป็นเรื่องที่ฟังไม่ได้อีกนั้นแหละ จะลืม
 เสียเลยก็ได้ ธรรมชาติของพระพุทธเจ้าที่เราเรารู้กันอยู่ทุก
 วันนี้ก็มาจากพระไตรปิฎกจริงอยู่พระไตรปิฎกอาจมีสิ่งที่ผิด
 แต่ของที่เรารู้ว่าถูกต้องอยู่ในพระไตรปิฎกนั่นเอง แล้ว
 ใครจะเป็นคนชี้ว่าพระไตรปิฎก หนาไหนถูก หนาไหนผิด
 ถ้ารับก็ต้องรับทั้งเล่มถ้าไม่รับก็ไม่รับเลย แต่ถ้าไม่รับเลย
 ของดีที่มีอยู่ในนั้นเราก็คงจะไม่ได้รับ กระผมถืออย่างนี้ เพราะ
 จะเป็นอย่างที่ได้ทำกรุณา ว่ามานันท์ถูกทุกประการกระผม

ไม่เถียงเลย แต่ว่าขั้นแรกเห็นจะต้องให้มีศรัทธาก่อน คือ ยึดถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะก่อน เชื่อก่อนว่าพระพุทธเจ้า ตรัสรู้ ตรัสรู้ชอบ แล้วก็เชื่อกับว่า สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เหล่านี้เป็นความจริงที่เชื่อถือได้ทุกประการถ้าไม่เชื่ออย่างนั้นแล้ว กระผมคิดว่าไม่มีทางที่จะเข้าใจธรรมะได้ มีแต่จะทุกข์ มีแต่จะยึด จะดิ้นรน ขวนขวายอย่างไม่มีที่สิ้นสุด คนที่จะตรัสรู้ได้โดยไม่คำนึงถึงพระพุทธศาสนา คนที่จะรู้โลกิกรู้ทุกข์ได้ด้วยตนเองโดยไม่รู้จักพระพุทธศาสนามาก่อนเลยนั้น ก็คงมีคน ๆ เดียวเท่านั้นคือพระพุทธเจ้า คนอื่นทำไม่ได้ คนอื่นต้องเดินไปตามแนวที่พระองค์ได้วางไว้ กระผมเชื่ออย่างนี้จะผิดถูกอย่างไรก็ขอกราบเรียนถามได้เท่าด้วย

พุทธทาส— อาตมาเข้าใจแล้วว่าที่เรายังเข้าใจไขว่เขวกันอยู่นั้นคืออะไร ที่ว่าหัวใจของพระพุทธศาสนา คือหลักพุทธภาษิตข้อที่กล่าวแล้วนั้น หมายความว่า ได้เลือกเอาหลักที่มีประโยชน์ที่สุด หรือว่าครอบคลุมความหมายทั้งหมดไว้ มาถือเป็นหลัก แม้แต่สำหรับจะเชื่อ จรงอยู่

เราต้องอาศัยความเชื่อเป็นพื้นฐาน แต่อาตมาก็บอก
 ว่าจะประหยัดเวลาแก่ผู้ศึกษาและผู้ปฏิบัติ ความเชื่อ
 นั้น เอมาระดมทุ่มเทไปที่หัวใจของพุทธศาสนา และ
 จะเป็นความเชื่อที่ถูกต้องที่สุดกว้างขวางที่สุด สมบูรณ์
 ที่สุด เพราะได้รวมพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ ศีล
 สมาธิ ปัญญา หรืออะไรทั้งหมดในพระพุทธศาสนา
 เอาไว้ในประโยคนั้น ข้อนั้นหมายความว่าพระพุทธพระ-
 ธรรมพระสงฆ์ที่แท้จริงนั้น ก็คือภาวะ หรือบุคคล
 ที่ปราศจากความยึดมั่นถือมั่น หัวใจของพระพุทธเจ้าก็
 คือภาวะ ปราศจากความยึดมั่นถือมั่น เพราะท่าน ตรัสรู้ และ
 ทำลายความยึดมั่นถือมั่น และพระพุทธเจ้าองค์แท้ก็คือ ภาวะ
 แห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่น ส่วนร่างกายนั้นเหมือนกับบุคคล
 ทั่วไป หัวใจของพระธรรมนั้นก็คือภาวะของความไม่ยึดมั่น
 ถือมั่น พระธรรมในส่วนปฏิบัติ ก็ให้ปฏิบัติในลักษณะที่
 จะทำลายความยึดมั่นถือมั่น และพระธรรมในส่วนปฏิเวธ
 คือผลที่ได้รับ ก็ขอให้เป็นมรรคผลนิพพาน คือการทำ-
 ลายความยึดมั่นถือมั่นเสียได้จนหมดจดสิ้นเชิง ฉะนั้นเรา

มุ่งจุดลงไปที่การทำลายความยึดมั่นถือมั่น นั้นแหละคือ
 เราได้รวมเอาพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ที่แท้จริง มาฝัง
 ไว้ในจิตใจเราอย่างถูกต้อง เรามีพระพุทธพระธรรมพระ-
 สงฆ์ที่แท้จริง โดยความเชื่อก็ตาม โดยการกระทำก็ตาม
 ได้ด้วยลักษณะอย่างนี้ เป็นอันว่าเราไม่ต้องนับถือพระพุทธ
 พระธรรมพระสงฆ์ ที่เป็นเพียงวัตถุเป็นเพียงเสียง เป็น
 เพียงสิ่งของ ซึ่งเป็นการเนิ่นนานเสียเวลา ทำลายเวลา
 ของเราให้เปลืองไป แม้ว่าเราจะต้องผ่านวัตถุเหล่านั้นก่อน
 ก็ให้เราผ่านไปโดยเร็ว ไปยังจุดที่เป็นองค์จริงของพระ-
 พุทธพระธรรมพระสงฆ์ คือภาวะที่จะทำลายความยึดมั่น
 ถือมั่น แล้วก็มีพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ในตัวเรา
 จริงๆ แล้วก็เชื่อได้จริง เชื่อได้ด้วยตนเองโดยไม่เชื่อตาม
 ผู้อื่น เห็นความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นภาวะแห่งความทุกข์
 เห็นว่าการ ทำลายความยึดมั่นถือมั่น นี้เป็นทาง ดับทุกข์เท่า
 นั้น แล้วศีลสมาธิปัญญาก็มีครบถ้วนอยู่ในตัวเอง คนขาด
 ศีลก็เพราะมีความยึดมั่นถือมั่นในของรัก ในของไม่รัก
 แล้วทำไปตามอำนาจแห่งความรักหรือความไม่รัก สมาธิ

ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยเป็นนิเวศต่าง ๆ นานา ก็เพราะการยึดมั่นถือมั่น ถ้ามองเห็นว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น จิตก็จะสงบลงไปเอง การเพ่งพิจารณาอยู่เสมอว่าไม่มีสิ่งอะไรน่ายึดมั่นถือมั่นอยู่เสมอ ๆ คือตัวปัญญาสูงสุดที่พระพุทธเจ้าประสงค์จะให้เรามี ฉะนั้น เราจึงมีศีลสมาธิปัญญาครบถ้วนบริบูรณ์ตามความต้องการของพระพุทธศาสนา ด้วยการไม่ยึดมั่นถือมั่น

ถ้าจะพูดถึงตัวพระไตรปิฎก เราก็จะเห็นได้ชัดว่า พระไตรปิฎกทุกคำพูด มุ่งไปยังการทำลายความยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น แม้ในเรื่องอริยสัจสี่ประการ ก็เห็นได้ชัดว่า ความทุกข์ และเหตุให้เกิดทุกข์ ก็คือผลของการยึดมั่นถือมั่น นี่เราก็ได้อริยสัจสี่ของข้อเต็ม ๆ แล้ว จะมองเห็นชัดต่อไปว่า เมื่อไม่มีความยึดมั่นถือมั่นคือไม่มีตัณหา นั่นแหละคือนิโรธกล่าวคือความดับทุกข์ การกระทำทุกอย่างทุกประการ ที่เป็นไปด้วย ความไม่ยึดมั่นถือมั่น นั่นก็คือตัวมรรค แม้ท่านจะจำแนกไว้แปดองค์ มันก็ล้วนแต่มุ่งหมายที่จะทำลายความยึดมั่นถือมั่น กล่าวคือ ความสำคัญผิด

อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตัวเราหรือของเราเสมอ ก็ขอให้
 เอาข้อแรกคือ สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบความเข้าใจถูก
 ต้อง) นั้นเป็นหลักใหญ่ มันต้องเห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง
 ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นเสียก่อน จึงจะเป็นสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์
 ต่อนั้นไปก็จะถูกต้องในเรื่องต่างๆ ต่อไปจนครบแปดองค์
 พระพุทธเจ้าตรัสว่าสัมมาทิฐิต้องมาก่อน คือเห็นสิ่งทั้งปวง
 ตามที่เป็นจริงว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นเรา ว่า
 เป็นของเรา จึงมีอริยสัจอีกสองข้อครบเป็นสี่ และเป็น
 อริยสัจที่รวมอยู่ในคำๆ เดียวคือ “สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น
 ถือมั่น” ฉะนั้น ศรัทธาในพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ก็
 ดี จะปฏิบัติศีลสมาธิปัญญาที่ดี การปฏิบัติอื่นๆ ทั้งหมดก็
 ดี ล้วนแต่ขยายออกไปจากส่วนนี้ ปริยัติหรือพระไตร
 ปิฎกก็เป็นเรื่องนี้ แต่เป็นคำบรรยายในลักษณะที่ไพเราะ
 กว้างขวางที่สุด ฉะนั้น จึงขอให้พวกเราที่ประสงค์จะเข้าใจ
 ธรรมะโดยเร็ว จงเล็งถึงหลักนี้ในฐานะที่เป็นหัวใจของ
 ธรรมะ อาตมาเห็นด้วยกับอาจารย์คึกฤทธิ์ว่ามันยากหรือ
 มันลึกซึ้งแก่คนทั่วไป แต่ว่าถ้าเราไม่ยอมแพ้ และหาหน-

ทางจนสุดความสามารถของเรา ก็จะต้องมีหนทางที่สะดวก
ที่จะทำได้ และเหมาะสำหรับคนทั่วไปที่จะประพฤติปฏิบัติ
ให้ตรงจุด แล้วเราก็จะได้พระพุทธรูปพระธรรมพระสงฆ์ ได้
อริยสัจจ์พร้อมกันไปในคราวเดียวโดยไม่รู้สึกตัว ฉะนั้น
ขอให้สนใจเป็นพิเศษในประโยคที่ว่า “สิ่งทั้งหลายทั้ง-
ปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” ถ้ายังเห็นว่ามันยาวไป ก็พูด
ได้สั้นๆ ว่า “จิตว่าง” (สຸญญตา) นี่แหละคือหัวใจของ
ธรรมะ หรือหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะการหมด
การยึดมั่นถือมั่นนี้ เป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธ
ศาสนา

อาตมามีระบบปฏิบัติอันหนึ่ง ซึ่งเตรียมขึ้นสำหรับ
คนทั่วๆ ไปจะเข้าใจได้ปฏิบัติได้ อาตมาได้เผชิญกับปัญ-
หาเรื่องการอธิบายคำว่า “จิตว่าง” (สຸญญตา) นี้มานาน
และหลายปีแล้ว และก็ได้พบ路子ที่จะอธิบายเพิ่มขึ้น
เสมอๆ จึงมีมานะพยายามที่จะอธิบายให้ลุล่วงไปให้จนได้
เพื่อประหยัดเวลาของเพื่อนมนุษย์ ให้เข้าใจพุทธศาสนา
ได้อย่างรวบรัดถูกต้อง และสมบูรณ์จริง ๆ เพราะเขาหาว่า

กล่าวคำที่เข้าใจไม่ได้มากมายแล้วจึงขอให้ระวังฟังให้ดี ระบบนี้มีหัวข้อปฏิบัติคือว่า ให้ทำงานด้วยจิตว่าง ให้ทำงานให้ความว่าง กินอาหารของความว่าง อยู่ด้วยความว่าง ส่วนความตายนั้น ไม่มีไปเสียตั้งแต่ที่แรกแล้ว

ที่เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่างนั้น ก็คือเราทำงานตามหน้าที่ของเราทุกอย่างทุกประการ ด้วยจิตที่ไม่มีความเห็นแก่ตัว ไม่มีความรู้สึกที่โน้มไปในทางที่มีตัวเรา หรือของเรา และไม่มีความรู้สึกที่จะยึดมั่นสิ่งหนึ่งสิ่งใดไว้ว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา อย่างนี้เรียกว่าทำงานด้วยจิตว่าง ว่างจากอะไร? ว่างจากความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือของเรา ว่างจากความเห็นแก่ตัวเอง เพราะตัวเรานั้นมันไม่ใช่เป็นตัวเราจริง มันเป็นเพียงมายา แต่อย่าดูถูกสิ่งที่มันเป็นเพียงมายา สิ่งที่มันเป็นมายานั่นก็คือ ความรู้สึกดูเหมือนว่ามีตัวตน เป็นสิ่งเป็นก้อนเป็นอะไรจริง ๆ แต่ที่จริงนั้นมันเป็นเพียงมายา หรือเป็นเพียงความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิดเป็นอวิชชา มีลักษณะเป็นอุปาทานเพราะความยึดมั่นถือมั่นเราต้องทำงานด้วยจิตที่ไม่เห็นแก่ตัว อย่างนี้จึงจะเรียกว่าทำงานด้วยจิตว่าง แต่ใน

ขณะเดียวกันนั้น จิตว่างนั้นก็เต็มไปด้วยสติสัมปชัญญะและสติปัฏฐา ขอให้แยกออกเป็นสองคำ คือสติสัมปชัญญะ และอีกคำหนึ่งก็คือสติปัฏฐา สองคำนี้เป็นเกลอกัน สติสัมปชัญญะมันทำให้รอบคอบในการกระทำ สติปัฏฐามันทำให้ฉลาดในการกระทำ นี่เป็นตัวยุติของหลักปฏิบัติ พระพุทธเจ้าตรัสว่าสติเท่านั้นที่จะช่วยให้รอดได้ สติสัมปชัญญะและสติปัฏฐาอยู่ร่วมกับอุปาทานไม่ได้ มีในขณะเดียวกันไม่ได้แม้ว่าจิตของเราจะเปลี่ยนแปลงได้เป็นอย่างนั้นเดียวเป็นอย่างนี้ ก็มีอยู่ในขณะเดียวกันไม่ได้ ถ้ามีอุปาทานก็ไม่มีสติปัฏฐา ถ้ามีสติสัมปชัญญะ มีสติปัฏฐาก็ไม่มีอุปาทาน ขณะใดที่จิตว่างจากอุปาทาน ในขณะนั้นจิตก็จะเต็มไปด้วยสติปัฏฐาและสติสัมปชัญญะ เราจะทำงานตามหน้าที่ที่ใหนก็ตาม ถ้ามีความรู้สึกปราศจากตัวเราหรือของเรากล่าวคือไม่มีความเห็นแก่ตัวแล้ว อย่างนี้เรียกว่า “จิตว่าง”(สญฺญตา) แต่คนส่วนมากไม่เข้าใจอย่างนี้ เขาเข้าใจว่าจิตว่างก็คือจิตที่ไม่มีอะไร เหมือนอย่างท่อนไม้บ้าง หรือว่าทำไปเหมือนอย่างคนละเมอ อย่างนั้นมันไม่ใช่คำว่า “ว่าง”

มันมีหลายความหมาย คำว่า “ว่าง” หรือ สุญญํ นี้
ที่เป็นนิมิตทางจิตก็เป็นสัมมาทิฐิก็มีแต่ถ้าเป็นไปตามหลัก
ของพระพุทธศาสนาแล้ว ต้องมีความหมายว่า ว่างจาก
ความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือของเรา ซึ่งไม่เป็นความเข้าใจผิด
เพราะอุปาทาน ถ้าไม่มีความเห็นแก่ตัวแล้วจะเรียกว่าอะไร
มันก็ต้องเรียกว่าว่างจากตัวเรา แต่ในขณะที่ว่างจากตัว
เรา มันก็คือเรื่องของสติปัญญาและสติสัมปชัญญะ

ธรรมะอย่างที่พวกพุทธศาสนิกายเซ็นรวบรัดเอาว่า
พุทธะคือความว่าง ธรรมะคือความว่าง เขาหมายถึง “ว่าง”
อย่างที่ว่านี้ เมื่อใดว่างจากความยึดมั่นถือมั่น เมื่อนั้นก็เป็น
พุทธะเป็นธรรมะที่พึงประสงค์ นี่เป็นหลักพระพุทธ
ศาสนาที่ใช้ในฝ่ายนิกายเซ็น ก็เป็นอย่างเดียวกับที่มีอยู่ใน
ฝ่ายเถรวาท “ว่าง” นี้ หมายความว่า ว่างจากความ
รู้สึกเห็นแก่ตัวทุกชนิด เมื่อจะทำการงาน งานก็จะดี ขอ
ยกตัวอย่างเช่นชาวนาทำนาด้วยจิตว่าง หมายความว่าไถนา
อยู่กลางแดดเหงื่อไหลไคลย้อย แต่จิตใจของเขาว่าง ไม่ยึด-
มั่นถือมั่นว่ามีอะไรเป็นของตน เขาก็ร้องเพลงพลางไถนา

มันมีหลายความหมาย คำว่า “ว่าง” หรือ สุญญํ นี้
ที่เป็นมิจฉาทิฏฐิก็มีเป็นสัมมาทิฏฐิก็มีแต่ถ้าเป็นไปตามหลัก
ของพระพุทธศาสนาแล้ว ต้องมีความหมายว่า ว่างจาก
ความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือของเรา ซึ่งไม่เป็นความเข้าใจผิด
เพราะอุปาทาน ถ้าไม่มีความเห็นแก่ตัวแล้วจะเรียกว่าอะไร
มันก็ต้องเรียกว่าว่างจากตัวเรา แต่ในขณะที่เมื่อว่างจากตัว
เรา มันก็คือเรื่องของสติปัญญาและสติสัมปชัญญะ

ธรรมะอย่างที่พวกพุทธศาสนานิกายเซ็นรวบรัดเอาว่า
พุทธะคือความว่าง ธรรมะคือความว่าง เขาหมายถึง “ว่าง”
อย่างที่ว่านี้ เมื่อใดว่างจากความยึดมั่นถือมั่น เมื่อนั้นก็เป็น
พุทธะเป็นธรรมะที่พึงประสงค์ นี่เป็นหลักพระพุทธ
ศาสนาที่ใช้ในฝ่ายนิกายเซ็น ก็เป็นอย่างเดียวกับที่มีอยู่ใน
ฝ่ายเถรวาท “ว่าง” นี้ หมายความว่า ว่างจากความ
รู้สึกเห็นแก่ตัวทุกชนิด เมื่อจะทำงาน งานก็จะดี ขอ
ยกตัวอย่างเช่นชาวนาทำนาด้วยจิตว่าง หมายความว่าไถนา
อยู่กลางแดดเหงื่อไหลไคลย้อย แต่จิตใจของเขาว่าง ไม่ยึด-
มั่นถือมั่นว่ามีอะไรเป็นของตน เขาก็ร้องเพลงพลางไถนา

ไปพลง อย่างนี้เรียกว่าทำนาด้วย “จิตว่าง” มันเลยผลิต
 เพลินในการไถนา ถ้าเห็นว่าเป็นการปฏิบัติธรรมะไปใน
 ตัวด้วยยังสนุกใหญ่ จิตก็ยิ่งว่างใหญ่ จึงทำนาด้วยความ
 สบายใจ ไม่ได้คิดน้อมไปในทางว่าไปขโมยดีกว่า รวยเร็ว
 กว่าอย่างนี้เป็นต้น หรือว่าคนแจวเรือจ้างกลางแดดกลาง
 ฝนทวนลมทวนน้ำ ถ้ามี “จิตว่าง” ซึ่งหมายความว่าไม่
 มีความคิดที่นึกน้อมไปในทางที่เกี่ยวกับ ตัวเขาหรือของเขา
 เช่นเขาเป็นคนจน เขาเป็นคนรวย แต่มีความสำนึกกว่านี้
 เป็นงานของเขา หรือแม้แต่จะนึกกว่านี้เป็นผลกรรมเก่าของ
 เขาก็ยังได้ อย่าให้เลยไปถึงว่าเขาเหนื่อยเนื้อดำใจ แล้วการ
 แจวเรือจ้างก็จะเป็นทุกข์ทรมานหรือเป็นนรกหมกไหม้
 อยู่ในใจ กลับสนุกสนานชื่นบาน ร้องเพลงไปพลง แจว
 เรือไปพลง กรรมกรอย่างอื่นก็เหมือนกัน ต้องมีหลัก
 อย่างนี้จึงจะเรียกว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง”

แม้เรื่องการยิงปืนให้แม่น หรือขว้างให้แม่น เขาก็
 ต้องเตรียมจิตให้ว่าง ถ้าจิตเต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัวจัด
 เช่น จะยิงให้ถูกเพื่อจะได้รับเกียรติ ได้รับรางวัล ถ้ายัง
 ผิดคนจะฮาทำนองนั้นแล้ว ไม่มีทางจะยิงได้แม่นอย่า เขา

ต้องสำรวจจิตและขจัดความเห็นแก่ตัวจัดนี้ ออกไปเสียให้
หมด เหลือแต่สติสัมปชัญญะกับสติปัญญาอย่างที่ว่า แล้ว
เขาจะขว้างแม่นหรือยิงแม่นเป็นอัตโนมัติไปในตัวอย่าง
ปาฏิหาริย์ เพราะทำไปด้วยจิตว่างจากความรู้สึกว่าเป็นตัว
เขาหรือของเขา ถ้ามีความรู้สึกเห็นแก่ตัวจัดแล้ว ใจมันเกิด
สั่น แล้วก็สั่นมาถึงกาย มือมันก็สั่น ถึงแม่นักเรียนจะเขียน
คำตอบสอบไล่ ก็ต้องเตรียมให้จิตว่าง ลืมเรื่องเกี่ยวกับตัว
ตนหมด ให้เหลือแต่สติสัมปชัญญะ และสติปัญญาเท่านั้น
แล้วการตอบข้อสอบก็จะทำได้ดีผิดธรรมดา อย่างนี้เรียกว่า
สอบไล่ด้วย “จิตว่าง” จริงอยู่เด็กๆ หวังสอบไล่เพื่อเอา
ผล ย่อมมีความเห็นแก่ตัว แต่ในขณะที่เขียนคำตอบนั้น
ไม่ควรจะมีความนึกคิดอย่างนั้น ให้มีแต่สติสัมปชัญญะ
และสติปัญญา ซึ่งเรียกว่า “ความว่าง” แล้วเขาอาจสอบ
ไล่ได้ดีกว่าธรรมดา เรียนก็เก่ง จำได้เก่ง ตัดสินใจเก่ง
แม้แต่เรื่องที่จะต้องทะเลาะวิวาทกันถึงโรงถึงศาล เราก็
ควรทำกันไปด้วย “จิตว่าง” เพราะถ้าทำด้วย “จิตวน”
แล้ว จะมีดมัว จะเสียเปรียบเขา ถ้ามี “จิตว่าง” แล้ว
จะพบลู่ทางที่ดี จะรอบคอบ และจะเป็นฝ่ายได้เปรียบ

แม้การร้องเพลงบางประเภทก็เป็นไปแบบ “จิตว่าง” ได้ คือไม่ได้เป็นไปแบบ “จิตวุ่น” ฉะนั้นดนตรีบริสุทธิ์ที่ไม่มีคำร้องอะไร เช่นผิวปากเล่นอย่างนี้ ก็ยังเป็น “จิตว่าง” อยู่ ถึงแม้ว่าเราจะร้องเพลง ถ้าปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนหรือของตน นี่ก็ร้องเพลงด้วย “จิตว่าง” ยิ่งกว่านั้นดนตรีบางชนิดที่บริสุทธิ์ ยังจะช่วยให้ “จิตว่าง” คลายความหมกมุ่นกังวลใจ ความวุ่นค่อยๆ จางออกๆ จนเป็นจิตว่างได้ในที่สุด ฉะนั้นการร้องเพลงหรือการผิวปากนั้น อย่าได้เข้าใจว่าเป็นเรื่องของกิเลสตัณหาไปหมด บางครั้งกลับจะเป็นอุบายอันหนึ่งที่จะทำให้ “จิตว่าง” แล้วเราก็จะตั้งตัวได้ แต่ถักร้องเพลงด้วยกิเลสตัณหา มันก็ต้องเป็นเรื่อง จิตวุ่น แน่ๆ ยังมีความมุ่งหมายไปในทางเพศด้วยแล้ว มันก็ยิ่งไปกันใหญ่ อย่าเหมาะว่าการร้องเพลงหรือดนตรีจะทำให้จิตวุ่นไปหมด ศิลปะบริสุทธิ์นั้นมีคุณสมบัติ ๓ ประการ คือ หนึ่ง “จิตว่าง” ส่วนศิลปะไม่บริสุทธิ์นั้นย่อมจะสนับสนุนกิเลสตัณหาแน่นอน ฉะนั้น เราอย่าได้โทษศิลปะ หรือยกย่องศิลปะไปโดยส่วนเดียว จะต้องแยกไปว่ามันเป็นศิลปะที่

ทำให้ “จิตว่าง” หรือ “จิตวุ่น” ฉะนั้น อย่าไปว่าเมื่อเห็นใครเขาร้องเพลง ฟังเพลง หรือผิวปาก โดยเห็นว่าเป็นกิเลสตัณหาเสียหมด ต้องดูจิตใจของเขาว่ากำลังเป็นไปอย่างไร ฉะนั้นผู้ใดใจวุ่นเพราะกำลังโกรธใคร จะผิวปากหรือร้องเพลงให้หายความตึงเครียด ก็เป็นการกระทำที่ถูกต้องตามหลักนี้

ที่ว่า “ทำงานให้ความว่าง” นั้น ท่านผู้ฟังคงจะฉงนฉงนาม ไม่ได้ทำงานให้ตัวเอง หรือเอาเอง ไม่ได้ทำงานให้ครอบครัว ไม่ได้ทำงานให้ประเทศชาติหรือศาสนาอะไรหมด แต่ทำงานให้ความว่าง นี่เป็นการกล่าวที่กระโดดไปสู่ปลายทาง แต่ยังมีความหมายที่ลดต่ำลงมาทำนองเดียวกับทำงานด้วยความว่าง ได้กล่าวมาแล้วว่า ธรรมะคือ “ความว่าง” (สญฺญตา) ความว่างนี่คือสิ่งสูงสุด ซึ่งเป็นหลักที่ยอมรับกันทั่วไปแล้วว่า ทุกสิ่งทุกอย่างนั้นไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เพราะมันไม่มีตัวตน มันเป็นเรื่องว่างไปหมด โลกนี้ทั้งโลก รวมทั้งตัวเรา ครอบครัวของเรา ประเทศชาติของเรา มันเป็นเพียงสังขารของปรุงแต่งเป็นธรรมชาติ เป็นรูปธรรม นามธรรม โดยเนื้อแท้แล้ว

ธรรมะ ธรรมะตัวจริงนั้นก็คือความว่าง (สัจญตา) พระภิกษุก็พอเข้าใจกันได้ ส่วนฆราวาสทั่วๆ ไปนั้น อาตมาก็ไม่แน่ใจ จึงขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์ได้อธิบายอีกครั้งหนึ่งก่อน

คึกฤทธิ์- ถ้าไปอยู่ที่กุฏิทำวัตรก็คงทำได้อย่างได้เท่าที่ไม่ขัดข้องอะไร ตั้งแต่ฟังๆ ได้เท่ามา ก็เห็นว่าได้เท่าแสดงสัจธรรมที่กว้างขวาง อย่างกับมหาสมุทร พุดถึงความมุ่งหมายของการพ้นทุกข์ คือการไม่ยึดมั่นถือมั่น การตัดอุปาทานให้พ้นไป เป็นความจริงที่ไม่มีใครปฏิเสธได้ แต่พอมาถึงตอนที่ว่า “ทำงานด้วยจิตว่าง ทำงานเพื่อความว่าง กินอาหารของความว่าง อยู่ด้วยความว่าง” ตอนนี้ฟังเหมือนอย่างว่า ได้เท่าพยายามเทน้ำในมหาสมุทรลงไปในขันใบเล็กๆ มันใส่ไม่ลง มันล้นไปหมด สัจธรรมที่ได้เท่าประกาศนั้นมันเป็นเรื่องกว้างขวางใหญ่โตเหลือเกิน คือมันเป็นสภาพจิตของพระอรหันต์ ชาวบ้านสามัญเขาทำมาหากินกันตามปกติ จะนำธรรมะที่ใหญ่โตนั้น ใส่ลงไปในถ้วยแก้วใบเล็กเท่านี้ ใส่ไปเท่าไรมันก็ไม่ลง คือถ้ายังทำงานอยู่แล้ว จิตมันว่างไม่ได้ กระผมยัง

ถือว่อย่างนี้ ที่ได้ทำกล่าวในตอนท้าย ได้ทำเองก็ยอมรับว่าถ้าบวชเป็นพระก็พุดกันง่ายในเรื่องเหล่านี้ ฉะนั้นที่โบราณเขาว่า ถ้ามีฆราวาสได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วไม่บวช ก็จะต้องตายภายในเจ็ดวันนั้น กระผมเชื่อแต่ถ้าพระภิกษุสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านอยู่ไปได้ไม่เป็นอะไร กระผมเชื่อ เพราะภาวะของพระภิกษุสะดวกที่จะปฏิบัติธรรมอย่างนี้ แต่ถ้าฆราวาสจะเอามาปฏิบัติ กระผมเห็นว่ายังขัดข้องเหลือเกิน ไม่ใช่หมายความว่า ธรรมะนั้นผิดเชื่อถือไม่ได้ แต่ตรงกันข้าม กระผมเห็นว่าถูกที่สุด ปัญหาอยู่ที่ว่า คนที่อยู่ในฆราวาสวิสัยจะพึงปฏิบัติแค่ไหน ที่ได้ทำกล่าวมานั้นเป็นกิจกรรมของพระอรหันต์ ของพระพุทธเจ้า ที่นั้ของฆราวาสควรจะทำนั้น ถ้าจะให้เหมือนกันกระผมเห็นว่าจะไปไม่ไหว คือประการแรกการที่จะทำงานด้วยจิตว่างจากความเห็นแก่ตัวนั้น กระผมยังนึกไม่ออกว่าจะทำอย่างไร คือถ้าทำงานแล้ว ไม่ถือว่างานนั้นเป็นงาน ไม่ถือว่าตัวเราเป็นผู้รับผิดชอบของงาน หรือไม่ถือว่าผู้อื่นเป็นผู้ได้รับประโยชน์ของงาน ไม่ถือว่าชาติบ้านเมืองเป็นผู้ได้รับประโยชน์ของ

งานแล้ว ก็ไม่ทราบว่าจะทำไปทำไมเหมือนกัน เราควร
 จะคิดทำลายมันเสียด้วยซ้ำ จะไปทำมันทำไม? ถ้าจิตว่าง
 จากความเห็นแก่ตัวแล้วคนก็ไม่ทำงาน ถ้ากระผมทำตัวให้
 ปราศจากอุปาทานได้จริงแล้ว ก็จะไปขอบรรพชากับได้-
 เท้า ไม่มานั่งทำงานให้มันเสียเวลาอยู่หรอกครับ ที่นี้
 เพราะมันยังไปไม่ไหว จึงได้มานั่งเป็นฆราวาส ยังตัด
 อุปาทานไม่หมด การทำงานมันเป็นสภาพของการยึดมั่น
 ถ้าใครยังละอุปาทานไม่ถึงขนาด ก็ยังต้องทำงานกันต่อไป
 มันเป็นส่วนหนึ่งของทุกข์ ถ้าจะให้ทำงานด้วยจิตว่าง
 กระผมก็ยังมองไม่เห็นทาง นี่ผมอาจจะใจคอคับแคบ หรือ
 ดวงตายังไม่เห็นธรรม คือยังนึกไม่ออกจริงๆ ส่วนเรื่อง
 สติสัมปชัญญะหรือสติปัญญาที่ดี กระผมนี้กว่าสตินั้นก็
 หมายถึงการระลึกได้ว่าของทุกอย่างไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน
 จับอะไรขึ้นมาก็เป็นอนิจจังทุกขังอนัตตา ไม่ใช่ของผม
 ชั๊นั้น ถ้ามีสติอย่างนั้นแล้ว ก็ทำงานไม่ได้อีก นี่จะไป
 คำไปขายอะไรก็ไม่อยากไป นอนดีกว่า กระผมกราบเรียน
 ด้วยความเคารพจริง ๆ กระผมมันยังไม่เข้าใจ แล้วก็อยาก
 จะเข้าใจ แต่มันก็ยากอยู่อย่างนี้ แต่ถ้าได้ทำบอกว่า ทั้ง

หมดนี้ต้องการจะพ้นทุกข์ ต้องการจะทำให้จิตว่างเพื่อ
 บวชต่อไปแล้ว กระผมเชื่อ แต่ถ้าได้ทำสอนอย่างนี้
 เสร็จแล้วว่า “ให้เองกลับบ้านไปทำงาน และจิตต้องว่าง
 นะลูกนะ” กระผมทำไม่ได้ นี่แหละครับเป็นการพูดของ
 ฆราวาสกับพระ มันเป็นคนละโลกกันอย่างนี้ กระผมก็
 อยากขอประทานกราบเรียนถามความรู้ต่อไปว่า จะให้ทำ
 อย่างไรกันแน่

พุทธทาส - อาตมายังสงสัยอยู่นิดหนึ่ง ขอถาม
 ว่า ถ้าสมมติว่าเราเห็นทั้งมหาสมุทรลงไปในถังใบเล็กๆ
 นี้ มันล้นได้ แต่ที่มันเหลืออยู่ในถังนั้นนะ มันเป็นน้ำ
 อย่างเดียวกับที่ล้นออกไปหรือเปล่า?

คึกฤทธิ์ - เป็นน้ำอย่างเดียวกันครับ แต่ผลมันไม่
 เหมือนกัน ปริมาณมันไม่เหมือนกัน ถ้าใครฟังเรื่องนี้
 ไปแล้วอย่างจริงจังๆ ไอ้ที่ “จิตว่าง” อย่างที่ได้ทำพูดนั้น
 มันก็ไม่ใช่จิตว่าง มันยังเป็นอุปาทานนั่นเอง แต่มันว่าง
 จากกิเลสชนิดหนึ่งเท่านั้น พูดในภาษาตรรกวิทยามันไม่
 เข้า ผลมีได้ทางปฏิบัตินั้นผมรับ ถ้าเช่นนั้นไม่ต้องเทศน์
 ม่ร้องก็ได้ เทศน์เรื่องการทำบุญสุทธาทันกัน จนในที่สุด

แม้แต่สอนกันง่าย ๆ ว่าทำบุญแล้วได้ขึ้นสวรรค์นี่ก็ได้ เป็นการให้ทำดีเหมือนกัน มันยังพูดให้มันวอกวนนอกหล่นอกทางไปทำไม นี่ไม่ใช่แปลว่าได้ทำนอกหล่นอกทางดอก คือการเทศน์ให้คนทำอย่างธรรมดาสามัญเขาก็มีอยู่

พุทธทาส - เดียวนี้อาตมาจับใจความได้แล้ว ที่ว่าให้ “ทำงานด้วยจิตว่าง” อย่าให้เจือด้วยความรู้สึกว่ามีตัวเราหรือของเรานั้น หมายความว่า ในขณะที่ทำงานนั้นต้องมีจิตว่างไม่เห็นแก่ตัวจัด ส่วนสติปัญญาความรู้สึกผิตชอบชั่วดีว่า เรามีประเทศชาติ ศาสนา เรามีหน้าที่ที่จะต้องทำต่อประเทศชาติศาสนา ทำงานเพื่อหน้าที่นั้น มันมีแล้ว มีก่อนแต่ลงมือทำ ซึ่งจะเรียกว่าเป็นอุปาทานในฝ่ายดีก็ได้ แล้วอุปาทานในฝ่ายดีนี้ ไม่ได้ถูกกำหนดโดยส่วนเดียว ยอมให้ทุกคนมีอุปาทานในฝ่ายดี เป็นทุนสำรองไปเรื่อย ๆ แต่ให้พยายามสูงขึ้น ๆ พอถึงที่สุดของฝ่ายดี มันก็เข้าเรื่องเหนือดี หรือ “ความว่าง” (สุญญตา) นี่เอง วิถีปฏิบัติเฉพาะหน้าก็มีอยู่ว่า ในขณะที่ลงมือทำแท้อย่างนั้น อย่าได้มีจิตวุ่น มีความรู้สึกตั้งแต่แรกว่าอะไรควรจะทำและจะอย่างไร เท่าไร เพียงไหน นี่มีได้ คิดนึก

ได้ แต่ก็ด้วยสติปัญญาอีกนั่นแหละ อย่าได้คิดด้วยจิตที่
หมกมุ่นอยู่ด้วยความรู้สึกเห็นแก่ตัวจัด หรือว่าเป็นตัวเรา
หรือของเรา เพราะมันจะมากไปบ้างน้อยไปบ้าง ผิดความ
จริงไปหมด ที่ทำด้วยสติปัญญาบริสุทธิ์ ห่างจากความรู้สึก
ว่ามีตัวเราของเรานี้ ก็คิดได้ว่าเราจะทำอย่างไร เรามีฐานะ
อย่างนี้ มีสภาวะอย่างนี้ จะต้องทำอะไรเป็นประจำวัน มี
อาชีพอย่างไร มีประโยชน์ส่วนรวมอย่างไร นี่คิดไปได้
แต่ก็ยังกล่าวได้ว่ายังมีจิตว่างอยู่เหมือนกัน ความสำคัญอยู่
ที่ว่าขณะที่ลงมือทำ ก็ให้เหลือแต่สติปัญญา และสติสัมป
ชัญญะอย่างทีกล่าว สติในพระพุทธศาสนาหมายถึงสติ
ปัญฐาน ควบคุมความรู้สึกไว้เสมออย่าเผลอตว์ มีสติอยู่เสมอ
ว่าไม่มีอะไรเป็นตัวตนหรือของตน แล้วทำงานโดยสตินั้น
ในขณะนั้นจิตจะเฉลียวฉลาดที่สุด ว่องไวที่สุด อาตมาจึง
ว่าน่าจะลองไปคิดพิจารณาดู และลองพยายามทำดู ให้
การพยายามนั้นแหละเป็นเครื่องวัดตัดสินว่า จะทำได้หรือ
ไม่ได้เพียงใด เพราะว่าบางทีอาจจะได้ของวิเศษที่สุดจาก
ปริมาณที่น้อยที่สุด เหมือนกับน้ำที่ขังอยู่ในถังใบเล็ก ๆ ที่
เราเทให้ท่วมมหาสมุทรก็ได้ อาตมามีความมุ่งหมายอย่างนี้

จึงขอฝากไว้ให้คิดต่อไปด้วย อาจจะเข้าใจไม่ได้ในวันนี้
 แต่ก็อาจจะเข้าใจได้ในวันหน้า หลักธรรมะส่วนลึกนี้ เรา
 ต้องมีความมุ่งหมายว่าศึกษาค้นคว้ากันวันนี้ ก็เพื่อความ
 เข้าใจในห้าปีหรือสิบปีข้างหน้า ซึ่งจะได้โดยแน่นอน
 แต่ถ้าเรายังรอไว้ไม่เอามาพูดกัน มันก็ต้องรอไปอีก ๑๐ ปี
 จึงจะได้ลงมือ แล้วก็ต้องรอไปอีกสิบปีจึงจะเข้าใจได้ คือ
 ขอให้กล้าเอาธรรมะที่เข้าใจไม่ได้เวลานี้ไปขบไปคิดเพื่อ
 ประโยชน์แก่ความเข้าใจในห้าปีหรือสิบปีข้างหน้า แล้ว
 เรื่อง “จิตว่าง” หรือเรื่องทำงานด้วยจิตว่างนี้ ก็รวมอยู่
 ในพวกนี้ด้วย นี่เรียกว่า อาตมาพยายามที่จะบอกกล่าว
 ท่านทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายควรจะเข้าใจธรรมะใน
 ลักษณะอย่างนี้ เพื่อประหยัดเวลาหรือเพื่อให้ได้ผลทันตา
 เห็น เพราะเรามีหัวข้อว่า “ควรเข้าใจธรรมะอย่างไร”
 อาตมาจึงเสนอว่าควรจะเข้าใจธรรมะอย่างนี้ ที่อาจารย์
 คึกฤทธิ์พูดนั้นก็เหตุผล ควรที่จะเอาไปคิดไปนึกปรับปรุง
 แล้วสะสม ให้เข้ารูปจนพอที่จะได้รับประโยชน์ แม้ใน
 ปริมาตรเท่ากับน้ำถึงเดียวจากมหาสมุทร ก็ขออย่าได้ท้อ
 ถอย จงพยายามศึกษาคำว่า “ว่าง” หรือ “จิตว่าง”

(สญญตา) ซึ่งเป็นหลักสำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนานี้ ให้เข้าใจกันให้จงได้ เพราะพระพุทธเจ้าท่านได้ถือว่า นิพพาน^๕ คือความว่างอย่างยิ่ง ว่างอย่างยิ่งคือนิพพาน หมดความรู้สึกว่าตัวตนถึงที่สุดได้เมื่อไร ก็คือนิพพาน สิ่งสูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้จึงอยู่ที่ตรงนี้ เราจึงมุ่งหมายไว้ ว่าเป็นของที่จะมาถึงในวันข้างหน้าสักวันหนึ่ง และขอรับรอง ให้เราเข้าใจธรรมะ ในลักษณะอย่างนี้เถิด อย่าได้เข้าใจ ว่าจะจะเป็นพระอรหันต์ เพื่อจะดีจะเด่นอย่างนั้นอย่างนี้ ด้วยการศึกษารูปปฏิบัติธรรมะ เพราะอย่างนั้นมันเพิ่ม อุปาทาน แต่ถ้าเราเข้าใจว่าเพื่อจะให้เบาไปบางไปหมดไป จากความเห็นแก่ตัวจัด จากความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตน หรือของตนแล้ว นี่เป็นการถูกต้อง ขอให้เจริญงอกงาม ไปในลักษณะอย่างนี้ คำว่า “ความว่าง” นี่มันมีความหมายเฉพาะ ขออย่าแล้ว้อีกว่า “นิพพานคือความว่าง อย่างยิ่ง” นี่มันมีความหมายเฉพาะ หรือพระพุทธภาษิต ที่สำคัญอีกข้อหนึ่งที่ว่า “ให้ดูโลกทั้งหมดนี้โดยความเป็น ของว่างอยู่เสมอๆ เถิด” ก็หมายความว่าอย่างนี้ ว่าโลกที่ จริงนั้นมันว่าง แต่เราไม่เห็นเป็นว่าง ฉะนั้น ขอให้

พยายามจนได้เห็นจริงว่ามันว่างอยู่ นี่จะนำไปสู่ภาวะสูง
สุดที่พึงปรารถนา คำกล่าวที่ใช้บัญญัติพูดกันนี้ มันมี
ความหมายพิเศษของมันเอง พอมาผิดยคผิดสมัยกันก็เข้าใจ
ยาก อาตมาจึงได้พยายามอย่างยิ่งที่จะใช้ภาษาไทยของ
ยุคปัจจุบันหรือภาษาไทยง่ายๆ ฉะนั้น อย่าได้ยึดถือมัน
ในคำนั้นในคำนี้ หรือว่าอาจารย์คึกฤทธิ์เห็นว่า ควร
จะมีข้อแม้อย่างไร หรือควรปริปรายอย่างไร ก็ขอให้
กรุณาอีกครั้ง จะได้จบธรรมสากัจฉา

คึกฤทธิ์ - กระผมเข้าใจตามที่ท่านได้อธิบายมา
คนที่ “ว่าง” อย่างพระอรหันต์แล้ว ไม่ได้ใช้ชีวิตอย่าง
กระผม ไม่ได้ใช้ชีวิตอย่างคนส่วนมากที่นั่งอยู่ที่นี้ การใช้
ชีวิตอย่างได้ทำนุ่่งหม่ด้วยผ้าสามผืน สละหมู่ สละคณะ
ออกไปอยู่ต่างหากตามลำพัง แล้วก็ถือศีล ๒๒๗ ข้อเป็น
ปกติ ไม่ได้เดือดร้อนในการถือนั้น ไม่ใช่ใครบังคับให้ถือ
มันถือไปเอง อย่างนี้เรียกว่า “ว่าง” ถ้าจะให้คนอย่าง
กระผม ไปทำงานด้วย “จิตว่าง” กระผมยังมองไม่เห็น
เพราะลักษณะของงานมันขัดต่อการมีจิตว่าง ภาวะของผม
มันว่างไม่ได้ ถ้าว่างไปแล้วมันก็ไม่เป็นกระผม ถ้าท่าน

บอกว่าให้กระผมไปบวชแล้วมันจะว่าง กระผมเชื่อ กระ-
 ผมก็ไม่มีติดอะไรทั้งนั้น แต่การทำงานด้วยจิตว่างนั้น กระ-
 ผมก็อยากจะเรียนถามเหมือนกันว่า ท่านหมายความว่ายังงี้
 ถ้าท่านบอกว่าทำงานด้วยจิตว่างแล้ว งานทางโลกนั้นจะดี
 กระผมไม่เชื่ออย่างว่าเป็นทหารไปรบกับเขา แล้วรบด้วย
 จิตว่าง ยิ่งปั่นด้วยจิตว่าง แล้วมันจะเป็นทหารที่ดี พุด
 อย่างไม่รู้ กระผมก็ไม่เชื่อ แต่ถ้าได้ทำบอกว่าทำงานอยู่
 ในโลกก็อยู่ในโลกเถิด ถ้าทำงานด้วยจิตว่างอย่ายึดมั่น
 อะไรแล้วงานจะดีไม่ดี หรือถึงจะเกิดผลร้ายเราก็ไม่เป็น
 ทุกข์ ถ้าอย่างนั้นกระผมเชื่อ ที่ท่านพูดมาว่าจิตว่าง แล้ว
 งานจะประเสริฐ การงานจะรุ่งเรืองอย่างนั้นกระผมไม่เชื่อ
 เพราะงานของโลกมันขัดกันกับเรื่องจิตว่าง หรือเรื่องการ
 พันทุกข์ ความสุขของโลกมันก็เป็นความทุกข์ในทางธรรม
 ความสำเร็จของงานมีความหมายในทางโลก ถ้า “จิต
 ว่าง” จะนำความสำเร็จทางธรรมนั้นก็ถูก แต่จะเอาพร้อม
 กันทั้งสองอย่างนั้นไม่ได้ สำเร็จทางธรรมด้วยจิตว่าง ก็
 ต้องเสียทางโลก ไม่อย่างนั้นคนจะไปบวชกันทำไม

พุทธทาส - หมายความว่าฆราวาสนั้นจะไม่พยายาม
ทำให้ “จิตว่าง” อย่างนั้นรึ?

คึกฤทธิ์ - ทำได้ คือว่างจากกิเลส กระผมเชื่อ

พุทธทาส - ฆราวาสควรจะพยายามหรือไม่?

คึกฤทธิ์ - เรื่องไม่ควรยึดมั่นถือมั่นนั้น กระผม
เชื่อ คือว่าฆราวาสควรจะศึกษาธรรมะของพระพุทธเจ้า
ให้รู้ว่ธรรมะนั้นคืออะไร แต่ขณะเดียวกันก็ควรจะต้องรู้ด้วย
ว่า แม้ในขณะที่ทำไป ถ้ามั่นจำเป็นต้องยึดมั่นก็ต้องยึด
เพราะเรายังเป็นฆราวาส ถ้าปล่อยหมดก็อย่าเป็นฆราวาส

พุทธทาส - อาตมาต้องการให้ฆราวาสทำงานด้วย
ความมีทุกข์น้อย และมีผลสำเร็จเต็มที่ จะมีวิธีอย่างไร จะ
ทำด้วยจิตว่างหรือจิตวนดี?

คึกฤทธิ์ - กระผมเห็นว่า จะเอาผลสำเร็จทางโลก
แล้ว มันก็ต้องซื้อผลสำเร็จนั้นด้วยความทุกข์ จะเอาทั้ง
สองอย่างไม่ได้หรอก จะเอาเนยไปทาขนมปังสองหน้าไม่
ได้ ไม่มีใครเขาใส่บาตรอย่างนั้น กระผมขอสอนพระสัก
วันเถิดครับ ไม่มีทางทำได้ แต่ถ้าเผื่อว่าจะให้สิ้นทุกข์โดย
สิ้นเชิงแล้ว ให้ว่างจริงโดยไม่มีทุกข์แล้ว ต้องสละความ

สำเร็จทางโลก เลิกกันอย่างนั้นกระผมเชื่อ เมื่อเป็นฆราวาส มันก็ต้องสุขบ้างทุกข์บ้างมันไม่ว่าง

พุทธทาส - แล้วจะมีวิธีทำให้ทุกข์น้อยลง ได้อย่างไร?

ติศกฤทธิ - ก็อย่างทีกระผมพูดอยู่นี้แหละครับ คือทุกข์อย่างมันไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน หรือของตัวของตน แต่ในขณะที่ทำงานนั้นมันต้องนึกถึงงาน มันไม่ “ว่าง” หรือว่ามันก็คิดว่าทำเพื่อตัวอยู่อย่างนั้นเองแหละ แต่ถ้ามันเกิดผิดพลาดเสียหายขึ้นมาแล้ว ตอนนั้นแหละ ธรรมชาติของใจก็นำเข้ามาช่วยได้ ถือว่ามันไม่ใช่ตัวใช้ตนอะไรของมันเสียไปแล้ว อย่างนั้นมันก็พอนึกได้ มันพอปลอบใจได้เหมือนกัน

พุทธทาส - ข้อวิวาทะของเราอยู่ที่ตรงนี้ อาตมาขอยืนยันว่า แม้เป็นฆราวาส ทำงานอย่างฆราวาส ก็ต้องพยายามเอาชนะต่อความทุกข์ในการงานนั้น ให้ได้มากยิ่งขึ้นๆ โดยอุบายวิธีที่เอาหลักของพระพุทธศาสนา (สุญญตา) คือทำจิตให้ว่างจากอุปาทานนี้ มาใช้ให้ถูกตามสัจ

ตามส่วน แล้วให้ลืมความเป็นฆราวาสหรือเป็นบรรพชิต เสียชั่วคราว มีปัญหาเฉพาะหน้าอยู่ว่าในจิตใจกำลังเป็นอยู่อย่างไร ถ้าเป็นทุกข์ ก็จะแก้มันให้ตรงจุด ตามหลักที่ว่าสิ่งทั้งปวงเกิดมาแต่เหตุ แล้วมันก็จะค่อยๆ เป็นพระอยู่ในบ้านในเรือนนั่นเอง มากขึ้น ๆ จนถึงขนาดที่ทนไม่ไหว ต้องออกไปบวช

ศิกฤทธิ - ถ้าอย่างนั้น กระผมเชื่อครับ ฟังแต่แรก คล้ายๆ กับว่าได้ทำอะไรให้เป็นพระอยู่ในเรือนแล้ว ไม่ต้องบวชทีหลัง ถ้าค่อยๆ อบรมไปๆ ทำให้ “ความว่าง” เกิดมากขึ้นๆ กระผมเชื่อ — — —

พุทธทาส - อาตมาบอกว่า ให้พยายามทุกอย่างให้เข้าใจ “ความว่าง” นี้มากขึ้นๆ แม้แต่ในการทำงาน การกินอาหาร ในการมีลมหายใจอยู่ ให้ใช้อุบายที่ประณีต แยกคายที่เข้าใจถึงความว่างนี้มากขึ้นๆ แม้แต่ในเพศฆราวาส ความเห็นของเราแตกต่างกันนิดเดียวเท่านั้น

ศิกฤทธิ - มันแตกต่างกันแยะครับ คือถ้ายัง “ว่าง” มากขึ้น ความสำเร็จทางโลกมันต้องน้อยลงทุกทีๆ

พุทธทาส - ถ้าอย่างนั้นมันก็ยังไม่ใช่ “ความว่าง”
(สุญญตา) ตามความหมายของพระพุทธเจ้า ที่ทรงสอน
พวกฆราวาสไว้

คึกฤทธิ์ - เป็นมหาเศรษฐีด้วย เป็นสัตตบุรุษ
ด้วยอย่างนี้ไม่สำเร็จหรอกครับ เป็นมหาเศรษฐีทุกข์มาก
และ “ว่าง” ไม่ได้

พุทธทาส - เป็นมหาเศรษฐี ที่เป็นพระอริย-
บุคคล อย่างนี้จะมีได้ไหม?

คึกฤทธิ์ - ถ้าได้รับมรดกมา เป็นพระอริยบุคคล
ได้ แต่ถ้าหาเอาเอง อย่างนี้เป็นพระอริยบุคคลไม่ได้
เพราะถ้าเป็นพระอริยบุคคล ก็ไม่คิดเป็นเศรษฐีเสียแล้ว

พุทธทาส - เป็นพระอริยบุคคลขั้นหนึ่งขั้นใดแล้ว
จะเป็นเศรษฐีด้วย อย่างนี้ไม่ได้หรือ?

คึกฤทธิ์ - กระผมไม่เชื่อกครับ ไม่ต้องเป็นพระ-
อริยบุคคลหรอกครับ คนขนาดว่างนิดๆ หน่อยๆ อย่าง
กระผม เห็นว่าสมบัติไม่เที่ยง เงินก็ไม่เที่ยง อะไรมันก็ไม่
เที่ยง มันไม่ใช่ตัวใช้ตน กระผมก็ยังไม่เป็นเศรษฐี
ทุกวันนี้ผมก็หากินพอใช้ ความจริงแล้วกระผมมีหลักการ

ของกระผมว่า กระผมไม่หาเงินล่วงหน้า ผมอยากได้อะไร
ไปหาเงินมาซื้อ ซื้อแล้วเลิกกัน กระผมไม่หาต่อ ถึงได้
มีเวลาว่างมานั่งคุยกับท่านได้ ถ้าตั้งหน้าตั้งตาจะหาเงิน
อย่างเดียว เพราะอยากเป็นเศรษฐีแล้ว วันนั้นผมไม่มา
ผมไม่ว่าง

พุทธทาส - คนที่เป็นเศรษฐีแล้ว รู้สึกว่ามีเพียง
พอแล้ว จะไปสนใจธรรมะเรื่องของ “ความว่าง” (สุญญ-
ตา) ไม่ได้ไหม?

คึกฤทธิ์ - ถ้าอ้างว่าสนใจละก็ได้ แต่ใครลองไป
แตะเงินเข้าซื้อครับ เกิดไม่ว่างขึ้นเชียว กระผมไม่เชื่อ
หรอกครับ

พุทธทาส - ข้อขัดแย้งข้อนี้ต้องขอฝากเอาไว้ให้
ท่านทั้งหลาย ช่วยไปพิจารณาด้วยความคิดที่เป็นอิสระ
ของตนเอง อาจมายังขอยืนยันอยู่ในหลักเกี่ยวกับการดำรง
สติให้มีความรู้สึกเป็น “จิตว่าง” อยู่เสมอนี้ ว่านำไปใช้ได้
ในทุกกรณี ทุกชั้นทุกวัย และทุกเพศ เท่าที่สามารถจะ
ทำได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะที่ลงมือทำงานแล้ว
มีความทุกข์เกิดขึ้น ก็ขอให้นำไปใช้ในกรณีนั้น ข้อ

ขัดแย้งกันที่เกี่ยวกับความคิดเห็น หรือกาลเวลานี้ไม่สำคัญ โดยเนื้อหาอาจารย์คึกฤทธิ์ก็ยอมรับว่า อุปาทานนี้เป็นสิ่งที่ต้องทำลาย ต้องละในที่สุด เพราะเป็นหลักของพระพุทธศาสนา อาตมาก็ยืนยันยืนยันว่า เราควรเข้าใจธรรมะในลักษณะนี้ คือทำลายความเห็นแก่ตัวจิตใจเรื่อยไป ๆ ให้เบาบางหรือหมด ถ้าทำถูกวิธีแล้วจะสบายเย็นออกเย็นใจ ทำการงานก็สนุกสนานไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นการทรมาน แล้วก็เป็นการก้าวหน้าในทางธรรมะพร้อมกันไปในตัว อาตมาขอยืนยันและขอร้องให้เข้าใจธรรมะในลักษณะอย่างนี้ และขอให้อาจารย์คึกฤทธิ์กล่าวทรรสนะส่วนตัวอีกครั้งหนึ่ง

คึกฤทธิ์ - กระผมอยากจะสรุปนิดเดียวว่า ความจริงที่ท่านเจ้าคุณพุทธทาสได้กรุณากล่าวธรรมะมานั้น กระผมเห็นด้วยทุกประการ ไม่มีความขัดแย้งเลย แล้วท่านก็ได้พูดความจริงที่สุด เรื่องตัณหาอุปาทานเป็นเหตุแห่งความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงนั้น ก็เป็นความจริงซึ่งไม่มีใครจะปฏิเสธได้ เป็นความจริงซึ่งพิสูจน์ให้เห็นได้ และยังตัดตัณหาอุปาทานลงไปได้มากเท่าไร ก็เท่ากับตัดความ

ทุกข้อออกจากตัวได้มากเท่านั้น นี่เป็นหลักธรรมะบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นความจริงที่ไม่มีวันเปลี่ยนแปลง และเป็นความจริง ที่ควรส่งเสริม ควรเข้าใจเป็นอย่างยิ่ง ควรเผยแพร่เป็น อย่างยิ่ง ที่กราบเรียนท่านไปก็อยากให้ท่านเข้าใจอย่าง ที่ผู้ ฟังทั้งหลายเข้าใจ ว่าในการปฏิบัติธรรมะนั้น มันมีปัญหามัน เป็นเรื่องของการสละ “โลก” นั้นกระผมหมายความว่า ความถึงความวุ่นวายอลเวงต่างๆ “ธรรม” หมายถึงความ บริสุทธิ์สะอาด มันเป็นเรื่องของขัดกันอยู่ในตัว เราอยู่ ในโลก เราก็ดำเนินชีวิตความเป็นที่พึง ความบริสุทธิ์สะอาด เป็นที่พึง ความรู้ว่าตัณหาอุปาทานเป็นเหตุแห่งทุกข์นั้น เป็นเรื่องที่เราจะต้องนึกไว้เป็นประจำใจ แต่ขณะเดียวกัน ถ้าหากเราปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไป เรื่อยๆ จนถึงที่สุดแล้ว โลกนั้นก็จะหมดความสำคัญ สำหรับเราไปเอง มันไม่ใช่เป็นเรื่องที่เราอยากหรือไม่ อยาก ถ้าตั้งหน้าปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าให้ถูกต้อง แท้จริงแล้ว ถ้าหากว่า มันจะถึงพระนิพพาน มันก็ถึงไป เอง ไม่ใช่เพราะเราอยากไปนิพพานหรือไม่อยากไป นิพพาน แต่ในขณะที่เราเป็นฆราวาสนั้น ความอยาก

ลำบากมันมีอยู่ กระผมพูดก็เพราะอยากให้เข้าใจเท่านั้น
 คือมันเป็นเรื่องที่จะต้องเลือกเอา ระหว่างความสำเร็จใน
 ทางโลก ความมีตำแหน่งแห่งหน มีวาสนา มีความสะดวก
 สบายต่าง ๆ คนทุกคนก็ยังเข้าใจว่าสิ่งเหล่านั้นคือความดี
 สิ่งเหล่านั้นคือผลของการปฏิบัติธรรม ผมยืนยันว่าไม่ใช่
 การปฏิบัติธรรม หรือการทำให้ “ว่าง” นั้น มันเกิด
 ผลคือการพ้นจากทุกข์ ในฐานะทางโลกมันเป็นเรื่องนำ
 มาซึ่งทุกข์ทั้งนั้น มันไม่ได้นำมาซึ่งความผาสุกอันแท้จริง
 นี่เป็นเรื่องที่เราควรจะต้องรู้ ถ้าหากว่าทำให้ “ว่างแล้ว”
 ทำงานจะเป็นเศรษฐี ข้อนผมไม่ขอยืนยัน แต่ถ้าว่าจะ
 เป็นเศรษฐีในทางธรรม คือเป็นเศรษฐี ประเภทที่ว่า
 ความลำบากยากแค้นของตัวเรา ไม่มากระทบใจให้วุ่นวาย
 ได้แล้ว กลายเป็นเศรษฐีอย่างนั้นผมยอมรับ ผมเชื่อ
 เรื่องมันเป็นอย่างนี้ ผมอยากกราบเรียนให้ท่านทราบว่า
 การสอนธรรมะให้แก่ชาวบ้านทุกวันนี้ อย่าเพลินอะครับ
 เขาแปลผิดเอาง่าย ๆ อย่างที่ได้ทำว่าทำให้ “ว่าง”
 งานจะสำเร็จด้วยดีนั้น เขาเข้าใจทันทีว่าถ้าทำให้ว่าง

แล้ว เงินล้านเงินแสนจะเข้ามา คนทุกวันนี้หายใจเป็น
เงินอยู่ตลอดเวลา นี่เป็นอุปสรรคของการประกาศธรรม
และเผยแผ่ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่ผมอยากจะกราบเรียนไว้
จะนั้น ว่าโดยทั่วไปแล้ว ผมไม่ได้มีความเห็นแตกต่าง
เลย และก็ได้ฟังธรรมที่ท่านได้อธิบายมาด้วยความจับใจ
เป็นอย่างยิ่ง อย่างลึกซึ้งและด้วยความเข้าใจ แต่ที่ได้ตั้ง
แง่ข้อสังเกตต่าง ๆ ก็ด้วยวัตถุประสงค์บางประการ ข้อแรก
คือ อยากจะให้ท่านอธิบายขยายความออกไปอีก หรือ
มิฉะนั้น ก็อยากจะแสดงสภาพความเป็นจริงทางด้าน
ฆราวาส ทางด้านกิเลสตัณหา ทางด้านจิตใจของคน ที่
มันเป็นอยู่ทุกวันนี้ ให้ท่านได้ทราบและให้ผู้ฟังได้ทราบ
และถ้าหากว่าจะมีทางแก้ไขในทางธรรมต่อไปอย่างไร ก็
คงจะเป็นประโยชน์ต่อไปข้างหน้า ที่กระผมพูดมาก็เพื่อ
วัตถุประสงค์ท่านนี้ ไม่ใช่มีความเห็นขัดแย้ง หรือไม่ใช้
เพราะอยากจะมาขัดคอพระให้บาปกรรมเปล่า ๆ ความจริง
ไม่ได้ขัดคอท่านเลย และประการสุดท้าย ผมเองก็ขอ
กราบเรียนด้วยความสุจริตใจว่า ผมไม่เคยยึดถือเรื่องเป็น

อรหันต์เลย ไม่เคยนึกอยากเป็นพระอรหันต์ ไม่เคยคิดจะ
เป็น และไม่เคยนึกด้วยว่า การเป็นพระอรหันต์นั้นเป็น
ของวิเศษวิโส ที่พึงปรารถนาอะไรทั้งนั้น ไม่เคยยึดหรือ
มีอุปาทานในข้อนี้เลย เห็นจะสรุปได้เท่านั้นแหละครับ

พุทธทาส - ส่วนที่แปลกๆ อาตมาจะเอาไปคิดดู
ถ้ามีโอกาสจะได้พูดกันใหม่

มองแต่แง่ดีเถิด.

เขาดีส่วน เรายัง ช่างนึกเขา
คงเลิกละ ส่วนที่เสีย เขาดีอยู่
เป็นประโยชน์ โลกยัง ยังดี
ส่วนที่ชั่ว อย่าไปรู้ ขอบเขาสีป;
จะหาคุณ มีดี โดยส่วนดีไป
อย่ามัวเสีย คับหา สหายเสีย
เหมือนเสียเขา นวดเท้า ทยปโยคลา
ฝึกให้เคย มองแต่ดี มีคุณจริง ๆ

ตาบอด - ตาดี.

ฉันหูหนวก มองไม่เห็น
ถึงมือปลา ก็ไม่เห็น จักยื่นใส
ใสได้อะไร มอง ไม่เห็นดิน หักไม้ไป
หย่อนก็ไม่มี มองเห็นทุก ที่ดูดี;
ทุกทั่วไป ก็ไม่มี มองเห็นโลก
ต่อจากฟ้าโลก หมดทุกสิ่ง อยู่ใกล้
ส่วน ไปหาพาส ยี่ระยาศิริม หมดระยาศิ
เห็นหมดสิ้น ทุกสิ่ง หมดระยาศิ
1

พุทธทาส

รายชื่อหนังสือของท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ
สวนโมกขพลาราม อ. ไชยา จ. สุราษฎร์ธานี
จัดพิมพ์โดย ธรรมบูชา ของคณะ ผชป.

๕/๑-๒ ถ อัมภาวณฺค์ กทม. ๑๐๒๐๐ โทร. ๒๒๔๒๐๑๒

วิธีแห่งการบรรเทาทุกข์	ราคาเล่มละ ๗ ,,
ตัวกู - ของกู (ปริิพ)	๕๐ บาท
,, ,, (ปอนด์)	๗๐ บาท
อภิธรรมคืออะไร ?	,, ๑๐ ,,
คำสอนผู้บวช ภาค ๑	,, ๑๕ ,,
คำสอนผู้บวช ภาค ๒	,, ๑๕ ,,
สูตรเว่ยหล่าง ภาค ๑	,, ๑๘ ,,
,, ภาค ๒	,, ๒๕ ,,
คำสอนของสงฆ์	,, ๒๐ ,,
จุดมุ่งหมายของการบวชที่ถูกต้อง	,, ๑๐ ,,
แก่นพุทธศาสนา (ปริิพ)	,, ๑๕ ,,
,, (ปอนด์)	,, ๒๐ ,,
สมาธิ-วิปัสสนาระบบลัดสำหรับบุคคลทั่วไป	๑๕ ,,
บวช ๓ เดือน	,, ๑๐ ,,
ศิลปะแห่งการครองชีวิต	,, ๗ ,,

ปริศนาธรรม	ราคาเล่มละ	๑๐	บาท
อานาปานาสติสมาธิแบบ (ปฐพี)	๕๐	„	
„ „ (ปอนด์)	๗๐	„	
โลกรอดได้เพราะกตัญญูกตเวที	„	๕	„
ภูเขาแห่งวิถิพุทธธรรม	„	๑๕	„
ปฏิเสธสมปบาทคืออะไร	„	๑๐	„
ชาติมั่นคงได้ด้วยศาสนา	„	๗	„
การมองสิ่งทั้งปวงในด้านใน	„	๕	„
คัมภีร์มนุษย์ (ปฐพี)	„	๑๕	„
„ (ปอนด์)	„	๒๐	„
การงานคือการปฏิบัติธรรม	„	๓	„
อาหารใจ	„	๖	„
การเมืองคือธรรมะ	„	๑๐	„
หลักธรรมะสำหรับนักศึกษา	„	๑๐	„
ชมราชาวสธรรม	„	๑๘	„
ศาสนาคืออะไร	„	๑๕	„
ความสุขแท้มีอยู่แต่ในงาน	„	๑๕	„
การศึกษาคืออะไร ?	„	๑๒	„

มหาวิทยาลัยต่อทางสุนัษ เล่ม ๑	ราคาเล่มละ ๑๒ บาท
มหาวิทยาลัยต่อทางสุนัษ เล่ม ๒	„ ๑๕ „
มหาวิทยาลัยต่อทางสุนัษ เล่ม ๓	„ ๑๕ „
ภาษาคน-ภาษาธรรม	„ ๕ „
ชุดมรดกด้านในรวมเล่ม เล่ม ๑-๒-๓	„ ๑๐ „
เกิดมาทำไม (เล่ม ๔-๕)	„ ๑๐ „
วินไซ (อาจารย์เซ็น)	„ ๒๐ „
ความเกิดที่คนยังไม่รู้จัก	„ ๕ „
ระบบการเลื่อนชั้นตัวเอง	„ ๖ „
ตำราดูพระภิกษุ	„ ๒๐ „
คู่มืออุปาสก-อุปาสิกา (แปลไทย)	
สวนโมกขพลาราม	„ ๕ „
สวนมณฑลพิเศษบางบท (แปลไทย)	
สวนโมกขพลาราม	„ ๕ „
ท้าวตราช-เย็น (แปลไทย)	„ ๒ „
เทพท้าวตราช-เย็น (แปลไทย ตลับละ)	๒๕ „

ผลงานของท่านอาจารย์บุญญานันท์ภิกขุ

๑	ปลดปล่อยตัวเอง	ราคาเล่มละ ๕ บาท
๒	รักลูกให้ลูกทาง ภาค ๑	,, ๑๐ ,,
๓	รักลูกให้ลูกทาง ภาค ๒	,, ๑๐ ,,
๔	รักลูกให้ลูกทาง ภาค ๓	,, ๑๐ ,,
๕	รักลูกปกแข็ง	,, ๗๐ ,,
๖	อธิษฐานใจ	,, ๖ ,,
๗	เผาศพทั้งที่เผาผีเสียบ้าง	,, ๖ ,,

ผลงานของพระอาจารย์วรศักดิ์ วรธมโม

๑	ครูกับศีลธรรม (ปริ๊พ)	ราคาเล่มละ ๓๕ บาท
๒	ครูกับศีลธรรม (ปอนด์)	,, ๔๕ ,,
๓	ฝึกวิญญาน	,, ๒๐ ,,
๔	พุทธจริยธรรมเพื่อมวลมนุษยชาติ	,, ๘๐ ,,
๕	ธรรมะกับวิทยาศาสตร์	,, ๗ ,,

ผลงานของอาจารย์สมทรง ปุณฺณฤทธิ

๑	คู่มือครูสอนศีลธรรม	ราคาเล่มละ ๒๕ บาท
๒	กลวิธีสอนจริยธรรม (กระดาดปอนด์)	,, ๓๐ ,,
๓	เรื่องน่ารู้เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติพิธีกรรม	,, ๔๐ ,,

ผลงานของ โพธิ์แสนยานภาพ (พระมงกุฎ)

๑	เรื่องสั้นๆ เลข ๓ ตัว	ราคาเล่มละ ๑๕ บาท
๒	รวมนิทาน	„ ๑๘ „
๓	ชุมนุมปริศนาธรรมจากพิธีทำบุญ	„ ๑๕ „
๔	นิทานบรรพเทิถธรรม	„ ๑๕ „

ผลงานของ หลวงตา (แพรเขือไม้)

๑	หลวงตา เล่ม ๑	ราคาเล่มละ ๑๕ บาท
๒	หลวงตา เล่ม ๒	„ ๑๕ „
๓	หลวงตา เล่ม ๓	„ ๑๕ „
๔	หลวงตา รวมเล่ม (ปกแข็ง)	„ ๗๐ „
๕	ของฝากจากสวนแก้ว	„ ๗ „

ผลงานของท่านผู้ทรงคุณวุฒิ

สงครามเปลี่ยนสี	ราคาเล่มละ ๑๐ บาท
-----------------	-------------------

โดย พ.อ. เรวัต บุญทับ

ปัญญาในพุทธศาสนานิกายเซ็น	„ ๗ „
---------------------------	-------

โดย ขุนประจักษ์

กิลเลสที่รัก	„ ๑๐ „
--------------	--------

โดย อ. เจริญ กุลวาทโน (ทยาลู)

ไออุ่นอ้อมอกธรรม

ราคาเล่มละ ๖ บาท

โดย อ. เจริญ กุลวฑฺฒโน (ทยาลุ)

ที่פקแหล่งสุดท้าย

„ ๗ „

โดย อ. เจริญ กุลวฑฺฒโน (ทยาลุ)

นอกจากนี้ยังมีเทพธรรมบรรยายของท่านอาจารย์
พุทธทาสภิกขุ และท่านอาจารย์ปัญญานันทภิกขุ
พระอาจารย์พยอม กัลยาโณ เทปทำวัตรเช้าเย็นแปลไทย
ดลบัลละ ๒๕ บาท ให้ท่านเลือกเป็นจำนวนมาก.

ท่านที่สนใจหนังสือและเทพธรรมะดังกล่าว นอกจาก
นี้ยังมีหนังสือธรรมะของท่านพุทธทาสภิกขุ ปัญญานันทะ-
ภิกขุ และท่านผู้ทรงคุณวุฒิอีกมากมายไว้ให้ท่านเลือก
เชิญสั่งซื้อได้ที่สำนักหนังสือ “ธรรมบูชา” ในนามของ
คุณวิโรจน์ ศิริวัฐ ผู้จัดการร้านธรรมบูชา กท. ๑๐๒๐๐
ธนาณัติสั่งจ่าย ปท. ราชดำเนิน โทร. ๒๒๔๒๐๑๒

ค่าส่งลงทะเลเบียน ก.ก. แรก ก.ก. ละ ๗.๕๐ บาท
ก.ก. ต่อไป ก.ก. ละ ๒.๕๐ บาท ถ้าท่านส่งค่าส่งเกินไป
ทางร้านจะจัดหนังสือที่ออกใหม่แทนจำนวนเงินที่ท่านส่ง
มาจนครบ.

การงานคือการปฏิบัติธรรม

อันการงาน	คือคุณค่า	ของมนุษย์
ของมีเกียรติ	สูงสุด	อย่าสงสัย
ถ้าสนุกด้วย	การงาน	เบิกบานใจ
ไม่เท่าไร	ได้รู้ธรรม	น่าซึ่งจริง
เพราะการงาน	เป็นตัวการ	ประพาศิธรรม
กุศลกรรม	กล่าปณมา	มีค่ายิ่ง
ถ้าจะเปรียบ	ก็เปรียบคน	ฉลาดยิ่ง
นัดเดียววิ่ง	เก็บนก	หลายพกมา
คือการงาน	นั้นต้องทำ	ด้วยสติ
มีสมาธิ	ขั้นดี	มีอุตสาห์
มีสัจจะ	มีทมะ	มีปัญญา
มีศรัทธา	และกล้าหาญ	ร้งงานจริง.

พุทธคุณ วิมลคุณ

ปริญา จาก สวนโมกข์

“ปริญา ตายก่อนตาย” ใครได้รับ
เป็นอันนับ ว่าจบสิ้น การศึกษา
เป็นโลกุตตร์ หลุดพ้น เหนือโลกา
หยุดเวียนว่าย สิ้นสังสา- วัฏฏ์วน

ปริญา แสนสงวน จากสวนโมกข์
คนเขาว่า เขกโยก ไม่เห็นหน
ไม่เห็นดี ที่ตรงไหน ใครสัปดน
รับเอามา คำป็น กันทั้งเมือง

นี่ แหละหนา ปริญา “ตายก่อนตาย”
คนทั้งหลาย มองดู ไม่รู้เรื่อง
เขาอยากอยู่ ให้เด่นดัง มั่งมีเมื่อง
เขาเลยเือง ว่าเราชวน ให้ด่วนตาย ฯ

พุทธคุณ

คำแผ่เมตตา

สัพเพ สัตตา อะเวรา อภัยาปัชฌา
อนินา สุขี อตตานัง ปะริหะรันตุ
สัตว์ทั้งหลาย ที่เป็นเพื่อนทุกข์
เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น
จงเป็นสุข เป็นสุขเถิด
อย่าได้มีเวร ซึ่งกันและกันเลย
จงเป็นสุข เป็นสุขเถิด
อย่าได้เบียดเบียน ซึ่งกันและกันเลย
จงเป็นสุข เป็นสุขเถิด
อย่าได้มีความทุกข์กาย ทุกข์ใจเลย
จงมีความสุขกาย สุขใจ
รักษาตน ให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด ฯ

กรวดน้ำย่อ

อิทัง โน ญาตึนัง โหตุ สุขिता โหนตุ ญาตะโย ฯ

โลกสวยได้ เพราะ กตัญญู.

อันบุคคล กตัญญู รู้คุณ โลก
อุปโลก บวโลก มี 4 ประการ
น้ำหรือเกลือ ยักหรือหนัก ปลาหรือไม้
รู้โลก 4 อย่างนี้ 4 ประการ

อันคน ๗๐ คน ทุกคน
คิดแต่มี คุณต่อกัน มันมีเงิน
มอง 4 อย่าง ดู 4 อย่าง เห็น 4 อย่าง
โลกสวยได้ เพราะกตัญญู รู้คุณกัน

ประเทศไทย-ศาสนา-มหากษัตริย์
รวมเป็น อัฐตภาพไทย 4 ประการ
โลกสวยได้ เพราะรัก 4 อย่าง อย่างแรก
เพราะ กตัญญู มี 4 อย่าง

พ.อ.อ.อ.อ.